

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Üldajaloo osakond

Harald Rainer Ainla

**Venemaa kuvand Katariina II valitsusajal (1762 – 1796) Euroopa
valgustajate silmade läbi**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Pärtel Piirimäe, PhD

Tartu 2024

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Lühiülevaade Venemaa kuvandist Euroopas enne Katariina II valitsusaega	8
1.1. Peetri-eelne Venemaa	8
1.2. Venemaa kuvandi muutumine Peeter I valitsusajal	13
2. Venemaa kuvand Katariina II valitsusajal läbi Euroopa valgustajate silmade	19
2.1. Euroopa valgustajate diskussioon Venemaa ajaloo osas	21
2.2. Eurooplaste hinnangud kaasaegsele Venemaale: valitsusvorm, arenguaste, eluolu	33
2.3. Venemaa välispoliitika Katariina II ajal	38
2.4. Valgustajate nõuanded Katariina II-le ja nägemused tulevasest Venemaast.....	43
2.4.1. Diskussioon Katariina II 1767. aasta instruksiooni üle	44
2.4.2. Valgustajate reformiettepanekud Katariina II-le	47
2.4.3. Lootused ja ennustused Venemaa tuleviku osas	50
Kokkuvõte.....	55
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	58
Allikad.....	58
Sekundaarkirjandus.....	60
Summary	63

Sissejuhatus

„Üle Sarmatia legendiku laiutab end hävitav korralagedus, ähvardades oma alla matta kõiki rahvaid, kes endise Vene riigi piirides asuvad.“¹

Väljatoodud lause järgi tunneb teksti loodetavasti ära iga keskhariduse omandanud eestlane, kuid kui jätta välja sõna „endise“, võiks see kirjalõik sama hästi pärit olla ka mõne varauusaegse Lääne-Euroopa autori sulest. Kuigi Eesti iseseisvusmanifest ilmus võrreldes Katariina II valitsusaegse Venemaaga pea tundmatuseni muutunud olustikus, kumab selle tekstist läbi mitme aastasaja pikkune arutelu Venemaa kuvandi kohta eurooplaste silmis.

Üht osa sellest arutelust käesolev bakalaureusetöö vaatlebki. Järgnevas uurimuses vaadeldakse Venemaa kuvandit Euroopa valgustajate silmade läbi Katariina II valitsusaja (1762–1796) jooksul. Uurimisteema relevantsus on tõusnud seoses Vene Föderatsiooni alustatud täiemahulise agressioonisõjaga Ukrainas 2022. aasta veebruaris, mis paljuski ajendaski seda teemat uurima. Usun, et Venemaa ajaloolise kuvandi uurimine eestikeelses teadusruumis on hetkel väga asjakohane, ning soovin oma bakalaureusetööga selle eesmärgi teostamiseks panustada. Töö lugeja saab tõmmata mitmeid paralleele selle vahel, millised olid erinevad varauusajal Venemaale antud hinnangud, ootused ja lootused, ning milliseid arvamusi on Läänes väljendatud Venemaa kohta lähiajalooos ning väljendatakse ka tänasel päeval.

Töö keskne uurimisküsimus on: Millise kuvandi Venemaast löid Euroopa valgustajad oma kirjutistes Katariina II valitsusaja (1762–1796) jooksul? Bakalaureusetöös antakse ülevaade peamistest Euroopa valgustajate väljendatud arvamustest Venemaa kohta sel ajaperioodil. Vaatleme valgustusaegset debatti Venemaa üle Euroopas ning analüüsime, milliseid teemasid käsitleti, mida arvati Venemaa ajaloost, riigikorrast, arengutasemest ja välispoliitikast, milliseid soovitusi anti Katariina II-le ning milliseid ennustusi ja lootusi väljendati Venemaa tuleviku osas.

Bakalaureusetöö esimeses peatükis antakse lühiülevaade Venemaa kuvandist enne Katariina II valitsusaega, et luua terviklikum pilt Venemaa kuvandi muutumisest ning anda ajalooline kontekst, millest 18. sajandi teise poole Venemaa-teemaline diskussioon välja kasvas. See sissejuhatav osa tööst jaguneb kaheks alapeatükiks, millest esimene on Venemaa kuvand Euroopas enne Peeter I valitsusaega (1696–1725). Peeter I valitsusajal muutus eurooplaste

¹ Manifest kõigile Eestimaa rahvastele, 27.11.1918. – Riigi Teataja 1918, 1, 1.

arusaam ja suhtumine Venemaasse drastiliselt, mistõttu käsitletakse Venemaa kuvandit Peeter I valitsusaja algusest kuni Katariina II võimuletulekuni eelnevast ajast eraldi, teises alapeatükis.

Järgmises, töö teises ja keskses peatükis, käsitletakse erinevaid aspekte Venemaa kuvandist Euroopas 18. sajandi teisel poolel. Esimeses kahes alapeatükis tulevad vaatluse alla kaasaegsete eurooplaste arusaamad ja hinnangud Venemaa ajaloo, valitsusvormile ja tsiviliseeritusastmele. Seejärel antakse ülevaade Venemaa välispoliitikast Katariina II valitsusajal. Viimases alapeatükis uuritakse valgustajate soovitusi Katariinale selle osas, kuidas oma riiki valitseda, ning nende esitatud tulevikuvisionid Venemaa kohta.

Töö teostamiseks kasutan algallikadena valgustusaegsete, täpsemalt 18. sajandi teise poole, Euroopa mõtlejate tekste. Erandiks on **Adam Oleariuse** „Reise 17. sajandi Venemaal“ (kasutan ingliskeelset tõlget „*The travels of Olearius in seventeenth-century Russia*“²), mis on näiteks Venemaa kujutamise eurooplase poolt 17. sajandi keskpaiku.

Voltaire’lt vaatleme bakalaureusetöös teoseid „Essee rahvaste kommetest ja vaimust“ („*Essai sur les mœurs*“, esmailmunud 1756³), „Vene impeeriumi ajalugu Peeter Suure ajal“ („*Histoire de l’empire de Russie sous Pierre le Grand*“, 1759–1763⁴) ning kahte peatükki „Filosoofilisest sõnaraamatust“ („*Dictionnaire philosophique*“, 1764): „Seadustest“ („*Lois, des*“, viidatud eestikeelses tõlkes ilmunud peatükile⁵) ning „Peeter Suur ja J.-J. Rousseau“ („*Pierre le Grand et J.-J. Rousseau*“⁶).

Denis Diderot’ kirjutistest käsitleme „Plaani ülikooli jaoks Venemaa valitsusele“ („*Plan d’une Université pour le gouvernement de Russie*“⁷) ning tema 25. augustil 1781 saadetud kirja

² Adam Olearius, *The travels of Olearius in seventeenth-century Russia*, Toim. Samuel H. Baron (Stanford (Calif.): Stanford University Press, 1967).

³ Voltaire, 'Essai sur les mœurs'. – *Œuvres complètes de Voltaire*, 11.–13. köide (Paris: Garnier, 1878), https://fr.wikisource.org/wiki/Essai_sur_les_m%C5%93urs [külastatud 27.05.2024].

⁴ Voltaire, 'Histoire de l’empire de Russie sous Pierre le Grand.' – *Œuvres complètes de Voltaire*. 16. köide, lk 371–639 (Paris: Garnier, 1878), https://fr.wikisource.org/wiki/Histoire_de_l%27empire_de_Russie_sous_Pierre_le_Grand/%C3%89dition_Garnier [külastatud 27.05.2024].

⁵ Voltaire, *Filosoofiline sõnaraamat* (Tallinn: Eesti Raamat, 1986).

⁶ Voltaire, 'Pierre le Grand et Jean-Jacques Rousseau.' – *Œuvres complètes de Voltaire*. 20. köide, lk 218–222 (Paris: Garnier, 1878), [https://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_philosophique/Garnier_\(1878\)/Pierre_le_Grand_et_Jean-Jacques_Rousseau](https://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_philosophique/Garnier_(1878)/Pierre_le_Grand_et_Jean-Jacques_Rousseau) [külastatud 27.05.2024].

⁷ Denis Diderot, 'Plan d’une Université pour le gouvernement de Russie'. – *Œuvres complètes de Diderot*, 3. köide (Paris: Garnier, 1875), https://fr.wikisource.org/wiki/Plan_d%27une_Universit%C3%A9_pour_le_gouvernement_de_Russie [külastatud 27.05.2024].

Katariina II-le⁸. Kahjuks ei õnnestunud bakalaureusetöö autoril saada ligipääsu „Kahe India ajaloole“ („*Histoire des deux Indes*“), mille Diderot koos Guillaume Raynaliga kirjutas. Küll aga tuleb see teos ja teised Diderot’ kirjutised käsitluse läbi sekundaarkirjanduse. Lisaks käsitletakse Prantsuse valgustajate **Encyclopédie** artikleid, mis seonduvad Venemaaga. Kõigi artiklite autoriks on **Louis de Jaucourt**, Encyclopédie peamisteks toimetajateks olid Denis Diderot ning Jean le Rond d’Alembert⁹.

Cesare **Beccari**alt käsitlen tema tuntuimat teost, „Kuritegudest ja karistustest“ („*Dei delitti e delle pene*“, 1764¹⁰) nende punktide osas, mis puudutavad Beccaria mõjutusi Katariina 1767. aasta instruksioonile. **Jean-Jacques Rousseau** hinnanguid Venemaa valitsusvormi kohta ja ennustusi riigi tulevikule leiab tema 1762. aastal ilmunud „Ühiskondlikust lepingust ehk riigiõiguse põhiprintsiipidest“¹¹ („*Du contrat social ou principes du droit politique*“¹²). **Pierre Charles Levesque**’ilt tuleb käsitluse alla tema peamine teos „Venemaa ajalugu“ („*Histoire de*

⁸ Denis Diderot, 'Correspondance Générale. LXXIII. À Catherine II. Paris, 25 août 1781'. – *Œuvres complètes de Diderot*, 20. köide (Paris: Garnier, 1877), [https://fr.wikisource.org/wiki/Correspondance_\(Diderot\)/73](https://fr.wikisource.org/wiki/Correspondance_(Diderot)/73) [külastatud 27.05.2024].

⁹ Louis de Jaucourt, 'Despotisme'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, 4. kd, lk 886–889, 1754, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v4-2246-0/> [külastatud 27.05.2024].

Louis de Jaucourt, 'Monarchie limitée'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, 10. kd, lk 637, 1765, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v10-1724-3/> [külastatud 27.05.2024].

Louis de Jaucourt, 'Monarchie'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, 10. kd, lk 636, 1765, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v10-1724-0/> [külastatud 27.05.2024].

Louis de Jaucourt, 'Moskow'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, 10. kd, lk 751, 1765, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v10-2060/> [külastatud 27.05.2024].

Louis de Jaucourt, 'Pétersbourg'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, 12. kd, lk 463–464, 1765, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v12-1021-0/> [külastatud 27.05.2024].

Louis de Jaucourt, 'Russie'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, 14. kd, 1765, <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v14-1564-0/> [külastatud 27.05.2024].

¹⁰ Cesare Beccaria, 'Dei delitti e delle pene'. – *Edizione Nazionale delle opere di Cesare Beccaria*, 1. köide (Milano: Mediobanca, 1984).

¹¹ Jean-Jacques Rousseau, *Ühiskondlikust lepingust ehk riigiõiguse põhiprintsiibid* (Tallinn: Varrak, 1998).

¹² Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social ou principes du droit politique* (Paris: Garnier, 1960).

Russie...¹³) ning katkeid teostest „Mõtlev inimene“ („*Homme pensant...*“¹⁴) ja „Memuaar Pravda Russkaja kohta“ („*Mémoire sur la Pravda Russkaja*“¹⁵).

„Minu 1769. aasta reisi päevikus“¹⁶ („*Journal meiner Reise im Jahr 1769*“¹⁷) iseloomustab **Johann Gottfried Herder** venelasi ja Venemaad ning annab soovitusi riigis reformide teostamiseks. Samuti käsitleme Herderi teost „Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast“¹⁸ („*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*“¹⁹). Mõlema Herderi teose puhul kasutan nii eestikeelset tõlget kui saksakeelset originaali selleks, et üritada paremini autori sõnastatud nüansse tabada; samamoodi talitan mõne originaalis prantsuskeelse teosega, mille eestikeelne tõlge kättesaadav on. Korraks puudutame ka **Montesquieu** „Seaduste vaimu“ („*De l'esprit des lois*“²⁰).

Mitmed muud teosed saavad aga käsitletud sekundaarkirjanduse kaudu. Nende seas on **August Ludwig Schlözeri**, kes on samuti üks valgustusaja olulistest autoritest Venemaa-teemalise diskursuse osas, tööd.

Kaks olulisemate teoste seast, mis selle sajandi alguses Venemaa kuvandi kohta varausaja Euroopas kirjutati, on **Martin Malia** 2000. aastal ilmunud „*Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*“²¹ ning **Reto Peter Specki** doktoritöö „*The*

¹³ Pierre Charles Levesque, *Histoire de Russie, corrigée et augmentée par l'auteur, et conduite jusqu'à la mort de l'Impératrice Catherine II*, 3. trükk, 1. köide (Hambourg, Brunswick: Chez Pierre-François Fauche et Compagnie, 1800), <https://books.google.mw/books?id=NxOAAAACAAJ> [külastatud 27.05.2024].

Pierre Charles Levesque, *Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe. Revue et augmentée d'une vie inédite de Catherine II par l'auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul Ier, et publiée avec des notes par MM. Malte-Brun et Depping*. Toim. Conrad Malte-Brun, Georges Bernard Depping, 4. trükk, 4. köide (Paris: Fournier, Libraire, 1812), <https://books.google.ee/books?id=-0oVAAAAQAAJ> [külastatud 27.05.2024].

Pierre Charles Levesque, *Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe. Revue et augmentée d'une vie inédite de Catherine II par l'auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul Ier, et publiée avec des notes par MM. Malte-Brun et Depping*. Toim. Conrad Malte-Brun, Georges Bernard Depping, 4. trükk, 5. köide (Paris: Fournier, Libraire, 1812), <https://books.google.ee/books?id=E0sVAAAAQAAJ> [külastatud 27.05.2024].

¹⁴ Pierre Charles Levesque, *L'homme pensant ou Essai sur l'histoire de l'esprit humain* (Amsterdam: Chez Marc-Michel Rey, 1779), <https://books.google.ee/books?id=TeNAAAAcAAJ> [külastatud 27.05.2024].

¹⁵ Pierre Charles Levesque, 'Mémoire sur la Pravda Russkaja publié par André Mazon et Michel Laran'. – *Revue des Etudes Slaves* 41, nr. 1-4 (1962), lk 27-60 (Paris: Imprimerie Nationale, 1962), https://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1962_num_41_1_1789 [külastatud 27.05.2024].

¹⁶ Johann Gottfried Herder, 'Minu 1769. aasta reisi päevik.' – *Torm ja tung: valik varaseid kirjatöid* (Tartu: Ilmamaa 2022).

¹⁷ Johann Gottfried Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769* (Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 1999).

¹⁸ Johann Gottfried Herder, *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast* (Tartu: Ilmamaa 2019).

¹⁹ Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1989).

²⁰ Montesquieu, *De l'esprit des lois*, 1. kd (London: Nourse, 1772), [https://fr.wikisource.org/wiki/De_1%E2%80%99esprit_des_lois_\(%C3%A9d._Nourse\)/Texte_entier](https://fr.wikisource.org/wiki/De_1%E2%80%99esprit_des_lois_(%C3%A9d._Nourse)/Texte_entier) [külastatud 27.05.2024].

²¹ Martin Malia, *Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Cambridge (Mass.), London: Belknap Press of Harvard University Press, 2000).

*history and politics of civilisation: the debate about Russia in French and German historical scholarship from Voltaire to Herder*²². Malia teos alustab pärast lühikest sissejuhatust Peetri valitsusajast ning tema reformidest ning jõuab välja Nõukogude Liidu lagunemiseni. Käesoleva bakalaureusetöö raamides kasutan peamiselt raamatu esimesest peatükki „*Russia as Enlightened Despotism: 1700–1815*“²³. Speck keskendub oma teoses viiele 18. sajandi mõtlejale: prantslased Voltaire, Diderot ja Levesque ning sakslased Schlözer ja Herder. Samuti käsitleb autor väiksemal määral mitut teist filosoofi, nende seas Rousseaud ja Montesquieud. Tegemist on kõige parema kättesaadava ülevaatega valgustusaegsest diskursusest Venemaa kohta, mistõttu rõhun Specki doktoritööle sekundaarkirjandusest enim.

Anthony Crossi „*Peter the Great through British Eyes: Perceptions and Representations of the Tsar since 1698*“ annab sissevaate kaasaegsete brittide hoiakutele Peetri ja tema-aegse Venemaa kohta, kuid teose esimene peatükk esitab ka hea ülevaate arvamustest Venemaa osas 16. ja 17. sajandi Inglismaal²⁴. Tähtsamateks allikateks Peetri-aegse Venemaa kuvandi lühiülevaate jaoks on veel **Mati Lauri** „Impeeriumi süünd: Venemaa ajalugu Peeter Esimesest Katariina Teiseni“²⁵ ning **Paul Bushkovitchi**²⁶, **Lindsey Hughesi**²⁷ ja **Robert K. Massie**²⁸ raamatud Peeter I elust ja tegevusest.

Larry Wolff kirjeldab oma 1994. aasta teoses „*Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*“ valgustusaegset pilti Ida-Euroopast, sealhulgas Venemaast²⁹. Samuti on töö jaoks relevantset sisu **Isabel de Madariaga** 1981. aastal ilmunud raamatus „*Russia in the Age of Catherine the Great*“, mis annab ülevaate Venemaast Katariina II valitsusajal³⁰.

²² Reto Peter Speck, *The history and politics of civilisation: the debate about Russia in French and German historical scholarship from Voltaire to Herder* (Doktoritöö, Queen Mary University of London, 2010).

²³ Malia 2000, lk 15–84.

²⁴ Anthony Glenn Cross, *Peter the Great through British eyes: perceptions and representations of the Tsar since 1698* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

²⁵ Mati Laur, *Impeeriumi süünd: Venemaa ajalugu Peeter Esimesest Katariina Teiseni* (Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 2022).

²⁶ Paul Bushkovitch, *Peter the Great: Second Edition* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2016).

²⁷ Lindsey Hughes, *Peter the Great: A Biography* (Yale University Press: New Haven and London, 2004).

²⁸ Robert K. Massie, *Peter the Great: his life and world* (London: Abacus, 1993).

²⁹ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, California: Stanford University Press, 1994).

³⁰ Isabel de Madariaga. *Russia in the Age of Catherine the Great* (New Haven: Yale University Press, 1981).

1. Lühiülevaade Venemaa kuvandist Euroopas enne Katariina II valitsusaega

1.1. Peetri-eelne Venemaa

Keskaegsed Kiievi-Vene vürstiriigid olid enne mongolite sissetungi Euroopaga üsna tihedalt seotud.³¹ Markantse näitena võib tuua suurvürst Jaroslav Targa (1015–8, 1019–1054) ja tema laste dünastilised abielud. Jaroslav ise oli abielus Rootsi printsessi Ingegerdiga ja tema poeg Vsevolod abiellus Bütsantsi keisri tütreaga. Jaroslavi teised pojad olid abielus Poola ja Saksa printsessidega, tütreid Anastassia Ungari ja Jelizaveta Norra kuningaga. Suurvürsti vanim tütar Anna abiellus aga 1051. aastal Prantsusmaa kuninga Henri I-ga³², kes soovis nii sõlmida liidu Saksa-Rooma keisri vastu.³³ Niivõrd väljapaistvad dünastilised abielud näitavat Sergejevi ja Vseviovi sõnul Kiievi-Vene rahvusvahelist prestiiži ning seda, et Vana-Venest oli saanud 11. sajandi keskpaigaks üks kõige mõjuvõimsam kristlik riik Euroopas.³⁴

13. sajandi keskel tungisid aga Venemaale mongolid ning hävitasid ja fragmenteerisid Kiievi-Vene, mida Martin Malia nimetas „esimeseks euroopalikuks „Venemaaks““.³⁵ Nii lõigati läbi sidemed Euroopa ja Venemaa vahel, mis viis teineteisest kaugenemiseni. Ka pärast tatari-mongoli ikke alt vabanemist 1480. aasta paiku jäi Moskoovia renessansiaegsetele eurooplastele kultuuriliselt eksootiliseks ja kaugeks.³⁶ 16.–17. sajandil asetasid eurooplased Moskoovia sarnasesse kategooriasse osmani türklastega: riiki peeti võõraks ja asiaatlikuks.³⁷

Michael C. Paul viib Venemaa negatiivse kuvandi alguse läänes tagasi ligi viissada aastat, Ivan III valitsusaega (1462–1505), seega just sellesse perioodi, mil Venemaa tõusis välja tatari ikke alt. Sel ajal hakkas Vene riik laienema etniliselt mittevene aladele: Poola-Leedusse, Liivimaale ning rootslastele kuulunud Soome.³⁸

³¹ Malia, lk 17.

³² Vladimir Sergejev, David Vseviov, *Venemaa - lähedane ja kauge: aegade algusest kuni Vassili III-ni* (Tallinn: Valgus, 2007), lk 123–124.

³³ Malia, lk 17.

³⁴ Sergejev, Vseviov, lk 123.

³⁵ Malia, lk 17.

³⁶ Malia, lk 17.

³⁷ Malia, lk 17.

³⁸ Michael C. Paul, 'Western Negative Perceptions of Russia: "The Cold War Mentality" over Five Hundred Years'. – *International Social Science Review* 76, nr 3/4, lk 123–152 (2001), lk 104.

Huvitavaid ja värvikaid näiteid Venemaa kuvandi esitamisest Euroopas sel perioodil on mitmeid, ning domineerivad motiivid on sarnased ja läbivad. Toon siinkohal välja valiku neist, keskendudes Briti allikatele.

Inglismaa oli esimene Lääne-Euroopa riik, kes Venemaaga kaubandussidemed algatas. Lootuses avastada Kirdeväil ja jõuda selle kaudu Hiina, avastasid britid 1553. aastal Moskoovia Valge mere ranniku. Tsaar Ivan IV võttis briti meremehed vastu ning haaras kinni võimalusest luua Lääne-Euroopa riigiga diplomaatilised ja kaubanduslikud suhted. 1555. aasta veebruaris anti Londonis välja kuninglik harta, mille kohaselt loodi Moskoovia Kompanii, eesmärgiga edendada Inglise kaubandust Venemaaga. Ivan IV andis omalt poolt inglastele laialdased kaubandusprivileegid.³⁹ Brittide kaubandus venelastega toimus läbi Arhangelski sadama Valge mere ääres.⁴⁰

Tekkinud kontaktidest tulenevalt hakati Inglismaal kirjutama ka Venemaa, sealse eluolu, riigikorra ja muu inglaste jaoks huvipakkuva kohta. Üks esimesi britte, kes kirjutas tol perioodil Venemaa kohta, oli **George Turberville**. Turberville oli 1568. aastal Moskooviasse saadetud Sir Thomas Randolphi diplomaatilise missiooni sekretär. Turberville kirjutas oma sõpradele Londonis kolm epistolaarset luuletust, millest viimases sarnastas ta venelasi iirlastega, iseloomustades mõlemat rahvast metsiku ja tsiviliseerimatuna. Nii iirlased kui venelased olevat „verised, ebaviisakad ja pimedad“. Samuti kirjeldas Turberville venelaste alkoholilembesust ning viitas koguni rahva patustele seksuaalihadele: „Koletis ihaldab rohkem poissi oma voodisse / kui ükskõik millist noort naist, selline räpane patt tuleneb joobes peast“.⁴¹

Kolmandas luuletuses kirjeldas Turberville, et venelased on ülekaalulised ja lameda peaga. Samuti kirjeldas Turberville Venemaad kui metsikut maad, kus seadused ei mõjuta midagi, ning kus kogu võim on valitseja käes.⁴² Teise oma kolmest kirjast saatis Turberville tõenäoliselt luuletaja **Edmund Spenserile**, kes ise esitas venelastest veidi vaoshoituma kuvandi, kirjeldades vene talupoegade rasket saatust ja mõningaid aktsepteeritavamaid kombeid ja praktikaid.⁴³ Turberville'i luuletused avaldati esimest korda 1587. aastal ning said sama sajandi

³⁹ Maria Solomon Arel, *English Trade and Adventure to Russia in the Early Modern Era: The Muscovy Company, 1603–1649* (Lanham (Md.): Lexington Books, 2019), lk 1.

⁴⁰ Arel, lk 5.

⁴¹ Cross, lk 1.

⁴² Cross, lk 1.

⁴³ Cross, lk 1.

lõpuks üsna tuntuks. Nii hakkas Inglismaal levima pilt Venemaast kui metsikust ja barbaarsest kuningriigist.⁴⁴

Üks tuntuim kirjeldus Venemaa kohta enne Peetri võimuletulekut on 1591. aastal ilmunud **Giles Fletcheri** „*Of the Russe Commonwealth*“. Fletcher oli õpetlane, kelle Vene valitsussüsteemi analüüs oli omal ajal ainulaadne, kuid suurimat mõju avaldasid hoopis tema kirjeldused Venemaa eluolu kohta. Moskoovias valitsevat Fletcheri sõnul igal tasemel türannia, ignorantsus ja liiderlikkus. Nii riigi valitseja kui kirik olevat despootlikud. Fletcher oli õigeuskliku kiriku suur kriitik ning uskus, et kõigis riigi vigades on süüdi ignorantne ja jumalatu vaimulikkond, kes hoiab rahvast pimeduses.⁴⁵ Samuti kirjeldab Fletcher kohalikke asevalitsejaid, vojevooide, kui ebausaldusväärseid mehi, kes tegutsevad hoolimatult ja südametunnistusetä.⁴⁶

Fletcher oli ka esimene Briti autor, kes andis valitseva tsaari iseloomukirjelduse. Selleks valitsejaks oli Fjodor Ivanovitš (1584–1598). Tegemist oli võrdlemisi halvustava kirjeldusega: tsaar olevat üsna nõrk ja jäme, kahvatu ja kongus ninaga, ebakindla kõnnakuga, raske ja passiivne. Iseloomult olevat tsaar kergemeelne ja aeglase taibuga, kuid väga malbe ja hea iseloomuga, vaikne, armuline ja rahumeelne.⁴⁷

Fletcher lõi oma Venemaa kirjelduse ajal, kui brittidel oli tekkinud intensiivne huvi Venemaa vastu. Nii viidati 16. sajandi lõpus ja 17. sajandi alguses Venemaale, venelastele, nende kommetele ja iseloomule paljudes näidendites ja luuletustes, sealhulgas ka Shakespeare'i omades. Küll aga ilmus 17. sajandi jooksul vähe uusi teoseid Venemaa kohta. See oli paljuski seotud madalseisuga Inglise-Vene suhetes: hollandlased võistlesid edukalt inglastega Venemaa turu üle ning kuningas Charles I hukkamine lõpetas sisukad diplomaatilised sidemed inglaste ja venelaste vahel veel pikaks ajaks pärast restauratsiooni. 17. sajandi brittide kirjeldused Venemaa kohta, näiteks kodumaalt kirjutatud Miltoni tekstid ning Aleksei Mihhailovitši ihuarsti Samuel Collins'i 1671. aastal postuumselt ilmunud „*Present State of Russia*“ olid paljuski kajad Fletcheri ja Turbervile'i eelarvamustele. Venelaste ignorantsus ja obskurantism olid iga Venemaa kohta ilmunud teose juhtmotiivideks.⁴⁸

⁴⁴ Cross, lk 2.

⁴⁵ Cross, lk 2.

⁴⁶ Arel, lk 164.

⁴⁷ Cross, lk 2–3.

⁴⁸ Cross, lk 3.

Väga värvika kirjelduse Venemaa ja venelaste kohta annab sakslane **Adam Olearius** oma teoses „Oleariuse reisid 17. sajandi Venemaal“. Olearius reisis läbi Moskoovia ja Tartaria aastatel 1633–1639 ning andis esimese versiooni oma tööst välja 1647. aastal.⁴⁹

Olearius loeb venelased nende vaimu, kommete ja eluviisi põhjal barbarite sekka⁵⁰. Venelased ei huvituvat teadusest ega kunstidest ning olevat harimatud ja ebaviisakad. See aga ei takistanud neid oma arvamust avaldamast: nii pidasid venelased näiteks astronoomiat ja astroloogiat nõiduseks.⁵¹ Venelased olevat küll nutikad ja terava mõistusega, kuid nad kasutavat seda ära vaid kasu ja tulu saamise nimel. See ilmnevat hästi kaubanduses, kus nad üritavad üksteist alalõpmata tüssata.⁵² Levinud olid valetunnistused, seda isegi vendade ja abikaasade vahel⁵³. Ka sõprust pakuvad venelased ainult kasu saamise eesmärgil. Venelased, eriti need, kes olid tiitlite või jõukuse poolest paremal järjel, olevat väga arrogantsed, eriti välismaalaste suhtes. Samuti hoolivat venelased vaid iseendast ning olevat valmis teravalt seisma selle eest, et neid austataks ja koheldaks nii, nagu nad seda soovivad.⁵⁴

Ka kõige väljapeetumad venelased kasutavad Oleariuse sõnul tahumata ja ebasüüdsaid väljendeid oma kirjades välismaalastele, ning saavad pahaseks, kui neile samamoodi vastatakse.⁵⁵ Sakslane kirjeldab värvikalt venelaste söögilauakombeid selle põhjal, mida ta koges Nižni Novgorodis. Pristavi ja „riigikantsleri majordoomuse“ vahel algas tüli selle üle, kes kõrgemal positsioonil on, ning osapooled ei hoidunud üksteise suunas teravaid roppusi pildumast, et oma seisukoht oponendile selgeks teha. Tüli kestis pea pool tundi, kuni saadikud sekkusid ning palusid, et pristav ja majordoomus saadikute kohalolekul üksteise au ei solvaks.⁵⁶ Nii ütleb Olearius, et vene rahvas on väga riiakas ning venelased „ründavad üksteist nagu koerad ägedate ja karmide sõnadega“. Ka „väikestel lastel, kes ei tea veel Jumala, oma isa või ema nime“, olevat juba roppused huulil.⁵⁷

Olearius väidab koguni, et Venemaal on levinud sodoomia ning zoofiilia. Samuti olevat probleemiks joomarlus, seda ka avalikes kohtades, naiste ja vaimulike seas⁵⁸. Venelased olevat loomult julmad ja sobivat vaid orjuseks, mis tõttu tuleb neid ikke all hoida ja tööle piitsutada.

⁴⁹ Olearius, *The Travels of Olearius in 17th-Century Russia*.

⁵⁰ Olearius, lk 130.

⁵¹ Olearius, lk 131.

⁵² Olearius, lk 133.

⁵³ Olearius, lk 134–136.

⁵⁴ Olearius, lk 137.

⁵⁵ Olearius, lk 138.

⁵⁶ Olearius, lk 138–139.

⁵⁷ Olearius, lk 139.

⁵⁸ Olearius, lk 142–146.

Neile olevat omane orjamentaliteet.⁵⁹ Samuti olevat Moskvas palju vargaid ja mõrvareid, ning pealinna tänavad olevat väga ebaturvalised.⁶⁰ Orjanduse ja sünge eluviisi tõttu olevat venelasi lihtne sõtta saata.⁶¹ Pauli sõnul andsid vähesed lääne jälgijad venelaste kohta niivõrd negatiivse hinnangu kui Olearius.⁶²

Kokkuvõttes võib öelda, et eurooplaste arusaama kohaselt kuni 17. sajandi lõpuni oli Venemaa barbaarne, despootlik riik. Kuvand venelaste eluolu kohta näib olevat kohati liialdatud, kuid põhineb ilmselt siiski riigi tõelistel probleemkohtadel. Allikates käivad sageli läbi venelaste alkoholilembesus ning pahelised seksuaalpraktikad. Samuti on selge, et erinevalt keskajast ei peetud 16.-17. sajandil Venemaad osaks kristlikust läänest ja Euroopast, vaid riiki nähti võõra, idamaise ja asiaatlikuna. Allikates teisestatakse Venemaad ning riigist luuakse enamjaolt negatiivne kuvand.

⁵⁹ Olearius, lk 147.

⁶⁰ Olearius, lk 149–150.

⁶¹ Olearius, lk 152.

⁶² Paul, lk 109.

1.2. Venemaa kuvandi muutumine Peeter I valitsusajal

Peeter I valitsusaja jooksul toimus varauusaegsete eurooplaste arusaamades Venemaa osas drastiline muutus. Arvamus Venemaa kohta hakkas eurooplaste silmis muutuma juba Peeter I Euroopa-turnee ajal. Hoolimata tsaari katsetest jääda tuuri ajal inkognitoks, kajastati Vene valitseja ja tema saatkonna tegevusi Lääne-Euroopa riikide ajakirjanduses aktiivselt⁶³. Saatkonna peamine eesmärk oli koguda Euroopas toetust Türgi vastu ning saada sõjalise võimekuse kaasajastamiseks tehnilist abi.⁶⁴

Peeter lahkus Moskvast märtsis 1697⁶⁵ ning naasis pealinna järgmise aasta hilissuvel⁶⁶. Reisi alustas Peeter tollal rootslastele kuulunud Liivimaal⁶⁷ ning läks edasi Kuramaa hertsogkonda, Poola vasallriiki⁶⁸. Seejärel jõudis ta Preisimaale, kus ta kohtus Friedrich III-ga.⁶⁹ 1697. aasta augustis jõudis Peeter Hollandisse, kus ta veetis peaaegu viis kuud.⁷⁰ Suure osa Hollandis veedetud ajast töötas tsaar Zaandami laevatehases puusepana.⁷¹ Samuti kohtus ta Oranje Willemiga, külastas tuulikuid, graveerijate töökodasid, haiglaid, botaanikaaedu⁷² ja teatrietendusi ning võttis osa lavastatud merelahingust.⁷³

Hollandist läks tsaar edasi Inglismaale, kuhu ta jõudis 1698. aasta 11. jaanuaril⁷⁴. Peeter võeti Inglismaal vastu uudishimu, kuid mitte hirmuga.⁷⁵

Inglismaal veedetud aja jooksul kohtusid Peter ja Willem (Inglise kuningana William) veel korduvalt⁷⁶. Saareriigis viibides külastas Peeter neli või koguni viis korda rahapada, mille

⁶³ Cross, lk 8, 17, 20.

⁶⁴ Laur, lk 49.

⁶⁵ Hughes, lk 40.

⁶⁶ Massie, lk 234.

⁶⁷ Massie, lk 170.

⁶⁸ Massie, lk 172–173.

⁶⁹ Massie, lk 173–174.

⁷⁰ Massie, lk 180, 202.

⁷¹ Laur, lk 50; Hughes, lk 43–44.

⁷² Hughes, lk 44.

⁷³ Cross, lk 8.

⁷⁴ Cross, lk 16; Massie, lk 206.

⁷⁵ Janet Hartley, 'Changing Perspectives: British Views of Russia from the Grand Assembly to the Peace of Nystad.' – *Peter the Great and the West: New Perspectives*, Toim. Lindsey Hughes (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2001).

, lk 53.

⁷⁶ Cross, lk 18–19.

juhatajaks oli Isaac Newton⁷⁷. Samuti külastas Vene valitseja korduvalt Woolwichi kuninglikku arsenalit⁷⁸, vaatas pealt parlamendi istungit ning laevastiku õppust⁷⁹.

Peeter kohtus Inglismaal veedetud aja jooksul ka mitmete teadlaste, matemaatikute ja käsitöölisega. Kohtumistest Christopher Wreni ja Isaac Newtoniga ei ole ammendavaid tõendeid⁸⁰, küll aga kohtus tsaar kindlasti arsti, keemiku ja alkeemiku Moses Stringeriga. Stringer pakkus Peetrile valikut kahekümne nelja teaduseksperimendi vahel, mida valitseja ees läbi viia. Peeter valis ühe kõige keerukamatest, mis näitas Stringeri sõnul tsaari kõrgeid teadmisi loodusteadustes.⁸¹ Peetriga kohtumisest ajendatuna kirjutas Stringer 1698. aasta alguses tsaari ülistava luuletuse. See oli Crossi sõnul esimene, kuid mitte viimane inglise luuletus, mis ülistab Vene valitsejat.⁸² Godfrey Knelleri maalitud portree ei kujutata Peetrit enam eksootilise tsaarina kaugelt maalt, vaid euroopaliku valitsejana.⁸³ Need näited kirjandusest ja maalikunstist kajastavad drastilist muutust Vene valitsejate kujutamise osas võrreldes viimase paari sajandiga.

Peeter ning tema saatkond ei jätnud endast inglastele maha aga just täiuslikku pilti. Peetri afäär 15aastase näitlejanna Leticia Crossiga oli aineseks nii mõnelegi ebasünda anekdoodile.⁸⁴ Samuti lõhkus Peetri saatkond põhjalikult ära lossi, milles nad viibisid. Tekitatud kahju seas oli lõhutud mööbel ja aknad, maha tiritud ja määrdunud kardinaad ja vaibad, kakskümmend viis lõhutud maali, ning auklikuks kaevatud ja hooldamata aed.⁸⁵

Peeter lahkus Inglismaalt 25. aprillil⁸⁶ ning läks läbi Amsterdami edasi Viini, läbides Leipzigi, Dresdeni ja Praha⁸⁷. Viinis mõistis Peeter lõplikult, et Türgi vastu liidu tegemisega on jäädud lootusetult hiljaks, kuna Austria ja osmanite vahel oli 1698. aastaks sõlmumas rahu, ning Euroopa valmistus hoopis Hispaania pärilussõja puhkemiseks.⁸⁸ Algul oli Peetril plaan pärast Viini minna ka Rooma ja Veneetsiasse, kuid 1698. aasta kevadel puhkenud streletsite mässu tõttu jäi temal ja ta saatkonnal Itaalias käimata.⁸⁹

⁷⁷ Laur, lk 50; Cross, lk 30.

⁷⁸ Cross, lk 31–32.

⁷⁹ Laur, lk 51.

⁸⁰ Cross, lk 29–30.

⁸¹ Cross, lk 32.

⁸² Cross, lk 33.

⁸³ Laur, lk 50.

⁸⁴ Cross, lk 22–24; Laur, lk 50.

⁸⁵ Cross, lk 25–26.

⁸⁶ Cross, lk 40.

⁸⁷ Massie, lk 217.

⁸⁸ Laur, lk 51.

⁸⁹ Laur, lk 51; Hughes, lk 51–52.

Tsaar lahkus Viinist 19. juulil ning läks läbi Poola tagasi kodumaa poole.⁹⁰ Viimane kohtumine Euroopa-tuuri jooksul toimus Peetril Saksimaa kuurvürsti ja Poola kuninga Augustiga⁹¹ Ravas, kus Augusti mahitusel sõlmiti koalitsioon hoopis Rootsi vastu⁹².

Seega ebaõnnestus saatkonna esmane diplomaatiline eesmärk koguda toetust türklaste vastu. Siiski õnnestus Peetril Venemaale tuua sadu sõjalisi asjatundjaid⁹³ ning omandada teadmisi laevaehituse osas. Samuti mõjutas Peetrit Euroopas nähtu kahtlemata tugevalt ning andis talle ainese oma valitsusaja jooksul teostatud reformideks.

Peeter ei viivitanud pärast kodumaale naasmist Venemaa kombestiku ja seaduste muutma asumisega hetkegi. 1698. aasta 26. augustil vkj⁹⁴ (5. septembril ukj⁹⁵), päev pärast Moskvasse tagasi jõudmist, tõstis valitseja maast üles teda tervitama läinud bojaarid ning võttis nad vastu suudlusega. Tsaar ajas isiklikult maha kindral Aleksei Šeini ja prints-keisri Fjodor Romodanovski habemed, ning lasi kõigil teistel bojaaridel samuti habemed maha ajada. Uusaastapidustustele kutsuti tavapärase külaliste seas ka „lihtsad madrused“.⁹⁶ Peetri saadikud tema reisiril olid juba 1697. aastal Hollandis vahetanud enda venepärase riietuse euroopaliku vastu⁹⁷ ning seda hakati nõudma ka teistelt linnaelanikelt⁹⁸.

Tõeline muutus Venemaa kuvandis toimus eurooplaste silmis aga põhjasõjaga. 1709. aastal toimunud Poltaava lahingu tulemus šokeeris Euroopat, ning 1721. aastaks, mil sõlmiti Uusikaupunki rahuleping, oli Venemaa end tõuganud Euroopa jõupoliitikasse.⁹⁹ Tänu põhjasõjas saavutatud võitudele, laevastiku arendamisele ning rahulepinguga omandatud uutele maa-aladele hakati Euroopas nägema Venemaad tugeva riigina¹⁰⁰.

16.-17. sajandil võrreldi Venemaad pigem osmanitega, Moskooviat peeti pea sama võõraks ja asiaatlikuks kui osmani türklasi.¹⁰¹ Põhjasõja tulemus ja Peetri valitsusaeg muutis aga muutis seda. Erinevalt Venemaast ei hakatud Türgit kunagi pidama osaks Euroopast. Peamine põhjus oli türklaste järgitud islamiusk. Vene õigeusk, mis oli keskajal olnud katoliiklikele

⁹⁰ Massie, lk 227.

⁹¹ Massie, lk 230–231.

⁹² Laur, lk 51–52; Hughes, lk 52.

⁹³ Laur, lk 51.

⁹⁴ Hughes, lk 53.

⁹⁵ Massie, lk 234.

⁹⁶ Hughes, lk 53.

⁹⁷ Hughes, lk 54.

⁹⁸ Laur, lk 53.

⁹⁹ Malia, lk 17, 21, 23.

¹⁰⁰ Hartley, lk 55.

¹⁰¹ Malia, lk 17, 39.

eurooplastele teisestavaks asjaoluks, ei olnud valgustusaeelses Euroopas enam välistav tegur. Samuti ei arenenud Osmani impeeriumis erinevalt Venemaast kunagi Euroopa riikidele omast kultuuri, institutsioone ja komberuumi.¹⁰²

Malia sõnul muutis Peeter Venemaa tagurlikust Moskooviast Euroopa riikide süsteemi täiekojaliseks liikmeks ning tõi riigi uusaega.¹⁰³ Peetri õnneks raius ta akna Euroopasse samal ajal, kui Euroopa raius akna ilmalikku valgustusse. Selles muutunud olukorras oli Venemaal võimalik saada rahvusvahelist tunnustust, kui veel veerand sajandit varem oleks see toonud kaasa maailmate kokkupõrke.¹⁰⁴

Venemaa kuvandi muutumises mängisid peale võidu põhjasõjas suurt rolli ka Peeter I teostatud reformid. Üks esimesi mastaapsemaid muudatusi pärast bojaaride habemete maha ajamist oli uue pealinna, Peterburi, rajamine 1703. aastal. Peterburi sai Peetri valitsusaja ja Venemaa sümboliks. Vene historiograafias on välja toodud, et linn sümboliseerib „Venemaad, mis oma valitseja tahte läbi ületab loodusjõud“.¹⁰⁵

Varasema bojaaride nõukogu asemel¹⁰⁶ asutas Peeter 1711. aastal senati.¹⁰⁷ Senat ei piiranud aga tsaari võimutäiust. Ainus, kes sai tsaari absolutistlikku võimu piirata, oli kirik, kuna patriarhi võimu loeti tsaariga võrdseks. Juba 1700. aastal, kui tollane patriarh suri, ei valitud asemele uut. Peeter I nimetas patriarhi kohusetäitjaks Stefan Javorski, Ukrainas õppinud uustulnuka, kellelt valitseja ootas kuuletumist.¹⁰⁸ 1718. aastal andis tsaar Feofan Prokopovitšile, Kiievi Akadeemias ja Roomas õppinud samuti ukraina päritolu Novgorodi peapiiskopile, ülesande teha plaan „vaimuliku kolleegiumi“ loomiseks. Feofan võttis eeskujuks luterliku Saksamaa ja Skandinaavia riigikirikud.¹⁰⁹ Patriarhaat kaotati ja selle asemele loodi 1721. aastal Pühim Valitsev Sinod, mis koosnes tsaari poolt määratud vaimulikest ja ilmalikest.¹¹⁰ Nüüdsest loeti Venemaa ametlikuks kirikupeaks tsaari, ning vaimulikud loeti riigiteenistujate sekka.¹¹¹ Selle muudatusega lahendas Peeter kirikliku ja riikliku võimu suhte

¹⁰² Malia, lk 17, 40.

¹⁰³ Malia, lk 17.

¹⁰⁴ Malia, lk 17.

¹⁰⁵ Александр Борисович Каменский, *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века* (Санкт-Петербург: Наука, 2019), lk 136.

¹⁰⁶ Hughes, lk 5.

¹⁰⁷ Bushkovitch, lk 102.

¹⁰⁸ Laur, lk 92.

¹⁰⁹ Bushkovitch, lk 130.

¹¹⁰ Каменский, lk 168; Bushkovitch, lk 130.

¹¹¹ Laur, lk 92.

küsimuse Vene riigi võimustusel. Järgmise aasta mais määrati sinodi tegevust jälgima peaprokurör, kes oli ilmalik ametnik ja sõjaväelane.¹¹²

1719. aastal kehtestas Peeter pearahmaksu igale meessoost talupojale ja alamast seisusest linlasele¹¹³, mille kehtestamiseni jõuti 1724. aastal¹¹⁴. 1722. aastal kasutusele võetud rangide tabel tõi kaasa mastaapsed muudatused aga hingemaksust vabastatud Vene elanikkonna õiguslikus seisukorras.¹¹⁵ Teenistushierarhia jagati neljateistkümneks astmeks, ning sõjaväes, tsiviilteenistuses ja õukonnas olid eraldi karjääriredelid. Kuuluvus rangide tabelisse tähendas ka kuulumist aadliseisusse ning vastupidi.¹¹⁶

Peetri otsus anda Eestimaale ja Liivimaale eristaatus oli samuti märgiline otsus. Baltisaksa aadlikud hakkasid pärast Eesti- ja Liivimaa allutamist Venemaa poolt liituma Peterburi õukonnaga ning said Vene eliidi uueks, võtmetähtsusega osaks.¹¹⁷

1724. aastal asutas Peeter Peterburi Teaduste Akadeemia. Akadeemia tegevuse eesmärgid olid kokku koguda ja toetada Euroopa teadlasi, kelle töö oleks kasulik Venemaale ja kogu maailmale, ning harida noori venelasi. Peetri plaan oli akadeemia osana luua ka ülikool.¹¹⁸ 18. sajandi jooksul tegutsesid Peterburi Akadeemias nii mõnedki Euroopa valgustusaja tegelased, nende seas August Ludwig Schlözer aastatel 1762–1769¹¹⁹, kelle töid bakalaureusetöö järgmises peatükis käsitletakse.

Eurooplastel oli lihtne aktsepteerida Venemaad ja venelasi enda sekka, sest riigi tõus ei läinud vastuollu kaasaegse Euroopa tsivilisatsiooniga ja tema kõrgemate väärtustega. Näiteks peeti kuni 1789. aastani täiesti loomulikuks, et tsivilisatsiooni kehtestatakse ülevalt alla¹²⁰ nii, nagu seda tehti Venemaal veel ühesemalt kui arenenuma kodanikuühiskonnaga Lääne-Euroopas. Ühe euroopalikkuse tunnuseks võttis Vene aadelkond 18. sajandi keskpaigaks üle ka prantsuse keele. Prantsuse keele oskus polnud vajalik ainult kommunikatsioonivahendina, vaid toimis ka rahvusvaheliselt tsiviilsuse ja aadellikkuse garandina.¹²¹

¹¹² Каменский, lk 168.

¹¹³ Bushkovitch, lk 131.

¹¹⁴ Laur, lk 87.

¹¹⁵ Bushkovitch, lk 131.

¹¹⁶ Laur, lk 85.

¹¹⁷ Bushkovitch, lk 102.

¹¹⁸ Bushkovitch, lk 132.

¹¹⁹ Ferdinand Frensdorff, 'Schlözer, August Ludwig'. – *Allgemeine Deutsche Biographie*, 31. kd, lk 567–600 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1890), lk 569–570; Speck, lk 171.

¹²⁰ Malia, lk 27.

¹²¹ Malia, lk 37–38.

Nii võib öelda, et vaid paari aastakümnega, mil Peeter võimul oli, muutus Venemaa roll ja kuvand Euroopas täielikult. Venemaad ei nähtud enam mahajäänud, barbaarse ja idamaise despootiana: Peeter tegi Euroopa suurriigiks ning tema tsiviliseerimis- ja reformiprojekt võitis eurooplaste seas laialdase poolehoiu.

Selle bakalaureusetöö mahu raames pole mõistlik anda ülevaadet Peeter I ja Katariina II vahel võimul olnud valitsejatest, kuna nende tegevus ei muutnud drastiliselt Venemaa kuvandit. Kuigi reforme ning muudatusi tehti, kõnniti enam-vähem mööda Peetri paika pandud rada, ning drastilistest muutustest, mis jäid püsima ning mõjutasid mastaapsemalt ka Venemaa kuvandit, saab järgmisena rääkida alles Katariina II ajal.

2. Venemaa kuvand Katariina II valitsusajal läbi Euroopa valgustajate silmade

18. sajandi jooksul sai Venemaa Euroopa õpetlaste seas aina tähtsamaks aruteluteemaks. Kui 1700. aasta ringis toimus Euroopas Venemaa-teemalise diskursuse kvantitatiivne kasv, siis 18. sajandi keskel leidis aset kvalitatiivne muutus. Kirjutiste hulga kasv toimus tänu kontakti suurenemisele Euroopa ja Venemaa vahel reisijate, diplomaatide ja kaupmeeste isikute läbi. Kvalitatiivne muutus toimus aga eurooplaste endi ideede ja uurimisteede muutumise tõttu. Varasemalt oli Venemaa kohta kirjutatud peamiselt reisikirju, mis andsid enam-vähem faktuaalset informatsiooni geograafia, ühiskonna, kultuuri, ajaloo, poliitika ja majanduse kohta, rõhutades sealjuures riigi tagurlikkust ja eripärasid. Alates 1750. aastatest nihkus trend aga tõlgenduse ja debati suunas. Keskne arutelu all olnud küsimus oli see, kas ja millise määran on Venemaa seotud Euroopaga, ja kas Venemaa võib isegi olla osa Euroopast.¹²² Kuigi Katariina II valitsusaeg algas 1762. aastal, hõlman tinglikult selle, töö peamise sisupeatüki, alla ka mõned varasemad valgustajate teosed, mis panid aluse Katariina II valitsusajal Euroopas õitsenud debatile Venemaa osas. Samuti hõlman bakalaureusetöösse ka mõned tööd, mis kas kirjutati veidi pärast Katariina surma 1796. aastal või mille täiendatud versioon ilmus pärast seda, kuid mis on samuti osaks samateemalisest diskursusest.

Valgustusaegne debatt Venemaa osas muutus ka tulenevalt sellest, milliseid teemasid üleüldiselt Euroopas rohkem käsitlema hakati. 18. sajandi jooksul hakati varasemast rohkem diskuteerima Euroopa ja tema olemuse üle: Euroopa kui mõiste kasutus kasvas 18. sajandi jooksul drastiliselt. Samuti kerkis neologismina esile *tsivilisatsiooni* mõiste. Euroopat hakati nägema millegi palju komplekssemana kui puhtalt geograafilise kontseptsioonina: selle asemel tõusis esile idee Euroopast kui riikide ja rahvaste kogukonnast, keda määratlevad kultuurilised, majanduslikud ja poliitilised sidemed. Euroopa idee hakkas asendama varasemat kristlaskonna kui integreeriva võrgustiku ideed. Seega ei olnud Euroopasse kuulumine enam seotud esmaselt religioossete väärtustega ja ladinakristliku solidaarsusega, mis varasemalt Venemaa välja oli jätnud. Euroopa sai poliitiliseks ja kultuuriliseks ideeks, mis sarnaneb sellega, mida 18. sajandi lõpuks nimetati tsivilisatsiooniks.¹²³ Keskne osa valgustusaegsest diskursusest oli ka ajaloolise arengu idee. Euroopat määratles paljude 18. sajandi mõtlejate arvates see, et ta tsiviliseerituks saanud, mitte tekkinud tsiviliseerununa. Ajaloo kontseptsioon muutus alates 18. sajandi

¹²² Speck, lk 5–6.

¹²³ Speck, lk 6–7; Wolff, lk 4.

keskpaigast aina universaalsemaks. Tekkis idee, et eksisteerib ajalugu *kui selline*, ning et see ajalugu on narratiivne. Seega tuli riikide arengu puhul kirjeldada protsessi, milles arenetakse metslusest ja/või barbaarsusest tsivilisatsiooni.¹²⁴

Koos ideega Euroopast tekkis ka idee Ida-Euroopast. Wolffi sõnul loodi Ida-Euroopa Lääne-Euroopa poolt „enda komplementaarse teise poolena 18. sajandil, valgustusajastul“.¹²⁵ Renessansiajal jaotus maailmajagu eurooplaste endi taju kohaselt lõuna- ja põhjaosaks. See jaotus säilis eurooplaste mõtteis veel kuni 18. sajandi lõpuni, kuid jäi aina rohkem ajale jalgu. Euroopa kultuuriline ja majanduslik raskuskese oli valgustusajaks liikunud Itaaliast loode suunas – Londonisse, Pariisi ja Amsterdami. Nii oli valgustajatel vaja Euroopa olemuse ümbermõtestamisel luua idee Lääne-Euroopast, ja sellega pidi paratamatult kaasnema vastukaaluks ja täiendina Ida-Euroopa mõiste loomine.¹²⁶ Selle, valgustajate loodud Ida-Euroopa idee sekka kuulus ka Venemaa. Ida-Euroopa asuvatki „Euroopa ja Aasia vahel, tsivilisatsiooni ja barbaarsuse vahel“¹²⁷, ehk oli valgustajate silmis läbi tegemas ajaloolist arengut.

Drastiline muutus lääneeurooplaste Venemaa-diskursuses 18. sajandi teises pooles kajastub kasutatavates allikates ja nendes käsitletavates teemades. Kui Venemaa kuvandi kirjeldamiseks Peetri-eelsel ajal kasutasime peamiselt reisikirjeldusi ja luuletusi ning Peetri valitsusaja osal rääkisime paljuski Peetriga ja tema saatkonnaga kohtunud isikute silmis tekkinud kuvandist, siis siitpeale tekib diskursus erinevate valgustusaja mõtlejate vahel. Kui varem olid Venemaa kohta Euroopas avaldatud hinnangud võrdlemisi ühetaolised, siis nüüd tekivad teravad vastuolud eri mõtlejate ja nende ideede vahel. Rääkida ei saa enam üldistest ja paljuski trafaretsetest piltidest, vaid debatist, dünaamikast ja muutustest.

¹²⁴ Speck, lk 7.

¹²⁵ Wolff, lk 3–4, 15–16.

¹²⁶ Wolff, lk 4–5.

¹²⁷ Wolff, lk 15.

2.1. Euroopa valgustajate diskussioon Venemaa ajaloo osas

Valgustusaegses debatis Venemaa üle oli kesksel kohal Vene ajaloo mõtestamine. Valgustajate loodud kuvand Venemaa ajaloost oli paljuski aluseks sellele, millisena nad nägid Venemaad oma kaasajal. Arusaamal olevikust põhinesid ka valgustajate soovitusel reformideks, mida nad pidasid lähitulevikus tarvilikuks teostada.

Keskne arutlusteema Venemaa ajaloo osas oli Peeter I kui suure reformaatori tegevus ja roll. Rousseau väitis 1762. aastal „Ühiskondlikus lepingus“ Peetrit kritiseerides, et Venemaa ei saanud kunagi saada tsiviliseerituks vaid Euroopat imiteerides¹²⁸. Peeter olevat Rousseau sõnul olnud „geniaalne jäljendaja“ (*génie imitatif*), kuid „mitte tõeline, loov geenius (*vrai génie*), kes teeb kõike eimillestki“. Peeter olevat näinud „oma rahva barbaarsust, aga sugugi mitte seda, et et rahvas ei olnud veel poliitika jaoks küps“. Valitseja oleks pidanud rahva tsiviliseerimisel teda hoopis sõjaks ette valmistama. Peeter olevat tahtnud kohe oma rahvast teha sakslased ja inglased, kuid ta oleks pidanud alustama „venelaste loomisest“.¹²⁹

Voltaire põhines oma hinnangutel Vene ajaloo kohta väitel, et Venemaa oli enne Peeter I võimuletulekut sarnane keskaegse Euroopaga. Oma 1765. aasta essees „Peeter Suur ja J.-J. Rousseau“ vastandus Voltaire Rousseaule ning tõi välja kolm silmatorkavat sarnasust 11. sajandi Euroopa ja 17. sajandi Venemaa vahel.¹³⁰ Voltaire kritiseerib Rousseau väidet, et Peetril ei olnud „tõelist geniaalsust“, ning loetleb Peetri saavutusi. Voltaire kiidab tsaari selle eest, et ta suutis distsiplineerida oma sõdurid, rajada nullist võimsa laevastiku ning võtta üle kõige valgustunumate Euroopa rahvaste kaubanduspõhimõtted.¹³¹

Voltaire'i sõnul eristasid venelasi „teistest eurooplastest“ vaid kolm asjaolu. Esimene neist oli „ebaasu liigne võim vaimu üle, ning preestrite mõju valitsuse ja alamate üle“. Peeter olevat rünnanud ebausku selle allikas, lubades mungaks hakata vaid vanadel meestel ja allutades preestrid seadustele. Teiseks aspektiks, mis vastandas Venemaad tsiviliseerumisele, oli „peaaegu täielik talupoegade, nii põlluharijate kui käsitöölise, pärisorjus“. Peeter ei hävitanud pärisorjust, kuid Voltaire'i sõnul valmistus ta selle hävitamiseks, tehes armee „maaisandatest“ (bojaaridest) iseseisvaks ning luues oma uues pealinnas sinna kutsutud välismaalaste abil kodanikuvabadusi nautiva, kaubandusliku ja tööka rahva. Kolmandaks venelaste barbaarsuse

¹²⁸ Rousseau, *Ühiskondlikust lepingust*, lk 68; *Du contrat social*, lk 264–265; Speck, lk 93.

¹²⁹ Rousseau, *Ühiskondlikust lepingust*, lk 68; *Du contrat social*, lk 264–265.

¹³⁰ Voltaire, *Pierre le Grand et Jean-Jacques Rousseau*; Speck, lk 51.

¹³¹ Voltaire, *Pierre le Grand et Jean-Jacques Rousseau*.

põhjuseks oli ignorantsus. Peeter olevat mõistnud, et ta saab oma rahva (*nation*) tugevaks teha vaid teda valgustades, ning see oli tema töö peamine eesmärk. Just venelaste valgustamise seisnes Voltaire'i sõnul Peetri „tõeline geniaalsus“. Seejärel tõdes filosoof, et Venemaa oli Peetri võimule tulles ligikaudu samas seisukorras kui Prantsusmaa, Saksamaa ja Inglismaa 11. sajandil. Nii olevat venelased läbi teinud kaheksa aastakümnega, mille jooksul Peetri vaateid on järgitud, suurema arengu kui „meie“ (eurooplased) nelja sajandiga^{132,133}.

1759–1763 ilmunud kaheköitelises teoses „Vene impeeriumi ajalugu Peeter Suure valitsusajal“ väitis Voltaire, et sarnaselt keskaegse Euroopaga oli ka Venemaal enne Peetri võimuperioodi konflikt ilmaliku ja vaimuliku võimu vahel, mille algatasid Vene kiriku patriarhid, kes pärast Konstantinoopoli iseseisvumist 1588. aastal olevat üritanud tsaari võimu piirata. Vene monarhid pidid võitlema ka bojaaridega, „tugeva ja ohjeldamatu aadelkonnaga“, kes takistasid riigi arengut, nõrgendasid riiki majanduslikult rahva pärisorjuses hoidmisega, poliitiliselt sagedaste ülestõusudega, ning sõjaliselt oma distsiplineerimatuse ning armees domineerimise tõttu. Nii hindas Voltaire, et Peetri-eelne Venemaa oli nõrk ja vaene, ning riigis puudus tööstus, rikkused ja peaaegu igasugused „kasulikud ja peened kunstid“. Samuti takistas kultuuriliselt rikastavat vahetust riigi väidetav täielik isolatsioon ülejäänud maailmast. Voltaire väitis isegi, et 17. sajandil kehtis Venemaal usuline seadus, mis keelas venelastel oma riigist lahkuda ning välismaalastega lävida, mis määras riigi vaesusesse ja vaimupimedusse.¹³⁴

Voltaire pidas Peetri tähtsaimaks reformiks just Vene kiriku reformimist. Nagu eelmises peatükis välja toodud, kaotas Peeter patriarhi ametikoha ning asendas selle sinodiga, mis allus täielikult tsaarile. Samuti kiitis Voltaire heaks aadelkonna alandamise Peetri poolt katsena ühiskonda restruktureerida: bojaaride domineeritud kohtute asendamise tribunalidega, sõjajõudude reformimise Saksamaa eeskujul ja aadlike võimu piiramise nende üle. Rangide tabeli kehtestamisega ei antud privileege enam vere järgi, vaid teenistuskohuste täitmise põhjal. Samas ei puudutanud Voltaire kunagi süvitsi 17. sajandi Venemaa suurimat ühiskondlikku probleemi: pärisorjust.¹³⁵ Speck on põhjendatult välja toonud, et Voltaire ignoreeris või tõlgendas vääriti mitmeid asjaolusid, sealhulgas pärisorjuse probleemi, selleks, et tal oleks võimalik Peetrit ja tema tegevust heas valguses kajastada.¹³⁶

¹³² Väga sarnase hinnangu annab Voltaire ka oma teoses „*Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*“ samuti esineb hinnang enamjaolt selle teose põhjal kirjutatud Encyclopédie artiklis – vt lk 24, 35.

¹³³ Voltaire, *Pierre le Grand et Jean-Jacques Rousseau*.

¹³⁴ Speck, lk 49; Voltaire, *Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand*, lk 416–427.

¹³⁵ Speck, lk 54–55.

¹³⁶ Speck, lk 55–56.

Voltaire õigustas Peetri reformide julmust, kuna tema jaoks oli Euroopa teaduse, kunstide ja tsivilisatsiooni venelastele tutvustamine niivõrd tähtis, et julmus oli eesmärgi saavutamiseks õigustatud.¹³⁷ Kontrastina rõhutas Voltaire „Essees rahvaste kommetest ja vaimust“ („*Essai sur les mœurs*“), et jõuga inimeste kombeid muutma ei peaks, vaid nad saavad lihvitumaks vaid vabatahtlikult, näiteks teatrietendusi vaadates ja läbikäimistega õukonnas. See hinnang ei näi aga üldse kehtivat seoses tema hinnanguga Peetri reformidele Venemaal, kus piisavat valitseja tahte kehtestamisest passiivsele rahvale. Speck on argumenteerinud, et Voltaire räägib väga vähe Venemaast, kuid palju Peetrist, ning „Essees rahvaste kommetest ja vaimust“ ei andvat Voltaire Venemaale peaaegu mingisugust ajaloolist agentsust tsaari kõrval, erinevalt Euroopa riikidest.¹³⁸

Voltaire peegeldas läbi oma hinnangute Venemaa ajaloole ka siseriikliku reformi huvisid. Specki sõnul soovis Voltaire, et Euroopa ja eriti Prantsusmaa hakkaksid jäljendama Peetri Venemaad nii, nagu Peeter oli jäljendanud Euroopat. Voltaire oli Prantsusmaa poliitikas väga aktiivne ning teda frustreris reformide initsiatiivi puudus oma kodumaal. Selles valguses oli tal väga kasulik eeskujuks tuua Peetri kui oma riigi väsimatu reformija kuju. Nii lõi Voltaire oma „Vene impeeriumi ajaloos“ paljuski kallutatud kujutuse Peetri Venemaast.¹³⁹ Arvestada tuleb ka sellega, et Voltaire ei elanud kunagi Venemaal¹⁴⁰ ja seega ei saanud olla riigi siseoludega niivõrd hästi kursis.

Encyclopédie artiklis Venemaa kohta, mis põhines enamjaolt Voltaire'i 1759. aastal kirjutatud Venemaa kirjelduse katkendil, tuuakse välja, et enne Peetri valitsusaega oli Venemaa kommetel ja riidemoel palju rohkem ühist Aasia kui Euroopaga.¹⁴¹ Samuti oli valitsuskord sarnane türklaste omaga: streletsid, sarnaselt janitšaridega, eemaldasid mõnikord troonilt tsaare ning põhjustasid vahetpidamata riigis probleeme. Antakse hinnang, et Venemaal korra kehtestamiseks oli vaja streletsite võim lõhkuda.¹⁴²

Tsaar Aleksei Mihhailovitš (1645–1676) olevat juba alustanud Venemaa mõjuvõimu ülesehitamist, milleni riik hiljem kristlikus Euroopas jõudis. Valitseja saatis saadikud paavsti juurde ning kõigile suurtele Euroopa valitsejatele peale Prantsusmaa, et teha liit osmanite vastu.¹⁴³ Aleksei tegi ka riigi esimese õiguskoodeksi, mis olevat küll olnud ebatäiuslik.

¹³⁷ Speck, lk 57.

¹³⁸ Speck, lk 58; Voltaire, *Essai sur les mœurs*.

¹³⁹ Speck, lk 62.

¹⁴⁰ Speck, lk 8–9.

¹⁴¹ de Jaucourt, 'Russie', *Encyclopédie*, 27.

¹⁴² de Jaucourt, 'Russie', *Encyclopédie*, 28.

¹⁴³ de Jaucourt, 'Russie', *Encyclopédie*, 45.

Valitseja asutas manufaktuure ning asustas tühjasid alasid Volga ja Kaama jõgede juures leedukatest, poolakatest ja tatarlastest sõjavangidega. Ta distsiplineeris armeed ja tõi Hollandist kohale laevaehitajaid. Nii antakse hinnang, et Aleksei pani aluse tööle, mida Peeter, kellele Aleksei olevat pärandanud kogu oma geniaalsuse, täiustas tänu oma energilisuse ja reisidel valgustumise.¹⁴⁴

Encyclopédie kohaselt sai vene rahvas Peetri ajal tsiviliseerituks, hakkas tegelema kaubandusega ning huvituma kunstidest ja teadustest. Tuuakse välja, et Peetri teostatud muutusi soodustasid ajad, mil ta valitses. Ta tutvustas oma riiki kunstid, mis arenesid riigis 50 aastaga rohkem kui mujal kolme-nelja sajandiga. Sellegipoolest ei suutnud Peeter oma valitsusajaga istutada piisavalt sügavaid juuri, et tulevane barbaarne periood ei saaks hiljem nurjata Peetri rajatud „kaunist hoonet, mida hakati rajama rahvastikuvaeses ja despootlikus impeeriumis“.¹⁴⁵ Ka olevat Venemaa majandus veel liiga halvas seisus, et ilma liitlastelt saadud subsiidiumiteta sõdida Euroopa riikide vastu. Vene sõdurite palk olevat vaid alla kolmandiku Saksa või Prantsuse sõdurite palkadest, mistõttu ei saanud nad ilma palgatõusuta end välismaal ära elatada.¹⁴⁶

Louis de Jaucourt andis Encyclopédie artiklis Peterburi kohta Peetri iseloomule hinnangu, et valitsejal oli tugev mõistus, kuid tal olid „puudused südame osas“. Peeter tegi küll suuri tegusid, sealhulgas reisis Euroopas ringi, et õppida oma riiki paremini valitsema, kuid jäi sellegipoolest iseloomult raevukaks ning ei suutnud oma vihahooge kontrollida.¹⁴⁷

De Jaucourt loetleb seejärel mitmeid etteheiteid Peetri suhtes. Tsaar sundis aadlikuid oma maadelt lahkuma, mis tõi kaasa nende vaesustumise ning maksude tõusu. Valitseja suurendas enda võimu senati arvelt ja korrumpeeris oma alamate moraali. Oma riigi piiride laiendamisele pühendumisega unustas Peeter riigi siseasjad, mille olukord olevat tema valitsusajaga halvenenud. Ta sundis ka aadlike pojad sõduriteks ja madrusteks ning tutvustas oma õukonda välismaised luksused, mille arvelt vaesestus riik veelgi enam. Lisaks kritiseerib de Jaucourt Peetrit selle eest, et ta liigutas peamise kaubandussadama Arhangelskist ja õukonna asukoha Moskvast uude pealinna Peterburri. Viimase juures olevat problemaatiline, et Peeter loobus õukonna kesksest asukohast ja paigutas selle riigi ühte äärde. Samuti olevat tema ebatavaline eluviis ja liiderlik käitumine lühendanud tema elupäevi. Viimaks toob de Jaucourt välja Peetri

¹⁴⁴ de Jaucourt, 'Russie', *Encyclopédie*, 46.

¹⁴⁵ de Jaucourt, 'Russie', *Encyclopédie*, 47.

¹⁴⁶ de Jaucourt, 'Russie', *Encyclopédie*, 50.

¹⁴⁷ de Jaucourt, 'Pétersbourg', *Encyclopédie*.

problemaatilise käitumise oma poja Alekseiga, „õnnetu printsiga“. Kuna Peeter ei suhtunud oma poega kunagi sõbralikult ning jättis tema harimise täiesti unarusse, tuleb Aleksei puudusi lugeda osaliselt ka Peetri süüks.¹⁴⁸

Denis Diderot'1 tekkis huvi Venemaa vastu võrreldes Voltaire'ga võrdlemisi hilja. 1765. aastal ostis Katariina II Diderot' raamatukogu. Katariina pakutud tingimused olid filosoofile väga soodsad: Katariina maksis raamatukogu eest suure summa raha, jättis raamatud Diderot' käsutusse kuni tema elu lõpuni ning andis talle iga-aastase eluaegse stipendiumi. Diderot avaldas keisrinnale tänu reisiga Peterburisse, kus ta viibis oktoobrist 1773 kuni märtsini 1774.¹⁴⁹ Diderot Peterburis viibimise ajal kohtusid valitseja ja filosoof kolmel pärastlõunal nädalas, vestlesid väga vabalt ning teemadel seinast seinast.¹⁵⁰

Diderot uskus vastandudes Voltaire'le, et Peeter I reformiprojekt oli edutu ja halvasti teostatud. Diderot' väitel ei kehtestatud Peetri ajal ei kunagi head korda (*police*), kombeid ega võimu inimtühjade alade üle. Tähtsaimaks reformiks, mille Peeter oleks pidanud teostama, oli Diderot' arvates riigipärisorjade vabakslaskmine, mis oleks eeskujuga mõjutanud aadelkonda sama tegema. Pärisorjade vabastamine oleks Diderot' arvates tugevdanud sotsiaalseid sidemeid venelaste vahel ning panustanud rikka tsivilisatsiooni rajamisse.¹⁵¹

Diderot' sõnul tegi Peeter kaks suurt viga. Esiteks üritas valitseja luua uut Venemaad, tutvustades oma riigile Euroopa tsivilisatsiooni hilisemaid saavutusi, peeneid kunste, loomata esmalt sidet majandusliku ja ühiskondliku taristu vahel. Ilma „kasulikke teadusi“ ja põllumajandust arendamata ei saavat need saavutused õitseda ega püsima jääda. Samuti kritiseeris Diderot erinevalt Voltaire'st Peetri meetodeid. Diderot uskus, et valitseja tahtest ei piisa, et oma riik kiirkursil tsivilisatsiooni suunas arenema suunata. Tema arvates pidi iga tsivilisatsioon ja tema areng põhinema „madalamate klasside“ tegevusel, ning seda arengut pidi edasi suunama kogu rahvas tervikuna.¹⁵²

Voltaire'i ja Diderot' tegutsemisajal ei olnud Euroopas kirjutatud ühtki terviklikku Vene ajaloo ülevaadet, mis näib olevat põhjuseks sellele, et senine diskursus keskendus lähiajaloole, peamiselt Peeter I valitsusajale. Esimese sellise ülevaate avaldas prantslane Pierre Charles Levesque, kelle 1782. aastal esmailmunud ja hiljem paar korda täiendatud kaheksaköiteline

¹⁴⁸ de Jaucourt, 'Pétersbourg', *Encyclopédie*.

¹⁴⁹ Speck, lk 88.

¹⁵⁰ de Madariaga, lk 339.

¹⁵¹ Speck, lk 92.

¹⁵² Speck, lk 94–95.

„Venemaa ajalugu“ („*Histoire de Russie*“) ¹⁵³ oli tema peamiseks teaduslikuks saavutuseks. 1773. aastal anti talle Diderot’ soovitusel Peterburi kadetikorpuselise kubernerite ametikohta. Levesque viibis Venemaal seitse aastat. Selle aja jooksul õpetas Levesque õppuritele prantsuse keelt ja loogikat, kuid täiustas ka oma vene keele oskust ning õppis kirikuslaavi keelt. Tänu sellele sai Levesque ühe esimese lääne teadlasena lugeda vanavene kroonikate, annaalide ja dokumentide algtekste. ¹⁵⁴

Levesque’i peamine panus valgustusaegsesse diskursusesse Venemaa kohta oli anda ajaloopildile suurem ajaline sügavus: Levesque alustab oma „Venemaa ajaloo“ varakeskjäl toimunust. Levesque sõnab teose alguses, et Venemaa jälgitav ajalugu algab 9. sajandist, kuid traditsiooni kohaselt paigutatakse Kiievi asutamine 5. sajandisse, täpsemalt 430. aastasse ¹⁵⁵ (tänapäeval loetakse traditsiooni järgi Kiievi asutamisaastaks 482 pKr, kuid arheoloogiliste tõendite järgi tekkis Kiievis asustus ilmselt alles 6.–7. sajandil ¹⁵⁶ või isegi 8. aastajal ¹⁵⁷). Dateeritav ajalugu algab prantslase sõnul aga 862. aastast, kui Novgorodi elanikud kutsusid kolm viikingit (*Varaigues-Russes*) vanda, nende seas Rjuriku, end valitsema ja kaitsma. ¹⁵⁸

Levesque’i sõnul polnud Venemaa juba Vladimir I valitsusajal (978–1015) enam metsik, kuid polnud ka saanud täielikult tsiviliseerituks. ¹⁵⁹ Levesque väitis, et tänu lähedusele Bütsantsile hakkas Venemaal toimuma emulatiivne kommunikatsioon (arenemine läbi teise kultuuri imiteerimise) pea neli sajandit varem kui Euroopas. Voltaire pidas emulatiivset kommunikatsiooni peamiseks mehhanismiks, mis juhtis Euroopa arengut alates renessansist, ning Levesque väitis tema ideed kasutades, et sama mehhanism suunas arengut ka keskaegsel Venemaal. Nii hakkas Levesque’i sõnul keskaegne Venemaa majanduslikus, ühiskondlikus ja kultuurilises arengus kiirelt Euroopalt eest ära minema. ¹⁶⁰

Levesque astus oma „Venemaa ajaloo“ debatti Voltaire’i „Esseega rahvaste kommetest ja vaimust“. Essees väitis Voltaire, et bakalaureusetöö alguses mainitud Prantsusmaa kuninga Henri I abielu Vene valitseja Jaroslavi tütre Annaga ¹⁶¹ oli tähelepanuväärne sündmus, mida on peaaegu võimatu selgitada, sest tol perioodil olevat barbaarsel Venemaal olnud Euroopaga

¹⁵³ Levesque, *Histoire de Russie*.

¹⁵⁴ Levesque, *Histoire de Russie*, 1. kd, lk viii–ix; Wolff, lk 289–290; Speck, lk 113.

¹⁵⁵ Levesque, *Histoire de Russie*, 1. köide, lk 44.

¹⁵⁶ Richard Antony French, „History of Kyiv“, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Kyiv/History> [külastatud 27.05.2024].

¹⁵⁷ Lawrence N. Langer, *Historical Dictionary of Medieval Russia* (Lanham etc.: Rowman & Littlefield, 2021).

¹⁵⁸ Levesque, *Histoire de Russie*, 1. köide, lk 60.

¹⁵⁹ Speck, lk 134.

¹⁶⁰ Speck, lk 135.

¹⁶¹ Vt lk 8: Jaroslavi laste dünastilised abielud Euroopa kuningakodadega.

väga nõrgad sidemed.¹⁶² Voltaire usub, et Henri I „otsis seda liitu, et end mitte tõmmata kiriklikesse riidudesse“. Peaaegu kõik Euroopa suveräänid olid Henri veresugulased, ning abielu mõnega nende tütretest oleks tekitanud probleeme.¹⁶³ Levesque'i arvates polnud aga abielu sõlmimises midagi märkimisväärset ega selgitamatut. Levesque viitas oma „Venemaa ajaloo“ Venemaa sõjalisele jõule ning rikkusele Jaroslavi võimuperioodil. Seejärel näitas ta, et riik ei olnud kaugeltki isoleeritud, ning loetles veresidemeid, mis olid läbi abielude loodud Konstantinoopoli, Poola, Saksa, Norra ja Ungari õukondadega.¹⁶⁴

Teise tõendina Venemaa edasijõudmusest tõi Levesque Venemaal kehtinud seadused. 912. aastal sõlmitud rahust Bütsantsiga loeb Levesque välja tõendeid sellest, et juba tollal eksisteerisid venelastel seadused, mis võis olla Rjuriku toodud varjaagide õigus või juba varem Kiiemis kehtinud seadused.¹⁶⁵ Samuti räägib Levesque 1017. aastal Jaroslav I välja antud õiguskodeksist. Prantslane kommenteerib, et need Novgorodi seadused on „arukamad ... kui meie Saali õigus“ selle osas, et kohalike ja välismaalaste vahel seadus erisusi ette ei näe.¹⁶⁶

Levesque leidis ka tõendeid käsitöölise kõrgest sotsiaalsest staatusest ning privileegidest välismaalastele, kes laenasid raha venelastele. Seega olevat keskaegne Venemaa olnud linnastuv ühiskond, mis tegeles aktiivselt kaubanduse ja tööstuse arendamisega võttis vastu välismõjusid.¹⁶⁷ Küll aga ei väärtustatud Venemaal põllumajandust ja talupoegi piisavalt kõrgelt, kuid samas veas olevat süüdi olnud ka prantslaste esivanemad.¹⁶⁸ Levesque rõhutab samuti hariduse tähtsust Jaroslavi jaoks: vürst olevat olnud „väga usin, ja luges ööl ja päeval“¹⁶⁹, lasi tõlkida palju kreekakeelseid raamatuid ning avas Novgorodis kooli¹⁷⁰.

Kui Venemaa oli Levesque'i sõnul 11. sajandil niivõrd arenenud, tekib paratamatult küsimus, miks riik hiljem arengus maha jäi. Levesque põhjendab hilisemat mahajäämist mongoli-tatari vallutusega, mille tulemusena killustusid Vene alad vasallriigikesteks. Samuti peatusid riigis eelnevalt toimunud tsiviliseerimismehhanismid: Venemaa lõigati ära Bütsantsist ning kaotas oma läänepoolseid territooriume Leedule, Poolale, Rootsile ja Saksa ordule.¹⁷¹

¹⁶² Voltaire, *Essai sur les mœurs – Œuvres Complètes*, 11. kd, lk 353; Speck, lk 136.

¹⁶³ Voltaire, *Essai sur les mœurs – Œuvres Complètes*, 11. kd, lk 353.

¹⁶⁴ Levesque, *Histoire de Russie*, 1. kd, lk 163–164; Speck, lk 136.

¹⁶⁵ Levesque, *Histoire de Russie*, 1. kd, lk 77–78.

¹⁶⁶ Levesque, *Histoire de Russie*, 1. kd, lk 167–168.

¹⁶⁷ Levesque, *Mémoire sur la Pravda Russkaja*, lk 41–42, 51–52; Speck, lk 138.

¹⁶⁸ Levesque, *Mémoire sur la Pravda Russkaja*, lk 57; Speck, lk 138.

¹⁶⁹ Levesque, *Histoire de Russie*, 1. kd, lk 161.

¹⁷⁰ Levesque, *Histoire de Russie*, 1. kd, lk 161–162.

¹⁷¹ Speck, lk 141–143.

Venemaal toimunud tatari vallutuse selgitamiseks lõi Levesque uue raamvõrgustiku. Voltaire kirjeldas oma „Essees rahvaste kommetest ja vaimust“ kaht barbari vallutuse mudelit. Üks neist oli Lääne-Rooma keisririigi langemine, kus barbarid jooksevad langevast tsivilisatsioonist üle ja hävitavad selle, tsiviliseerudes aja jooksul ise. Teine mudel põhines Hiina vallutamisel nomaadihõimude poolt, kus iidset tsivilisatsiooni ei hävitatud, vaid barbarid ise hiinastusid ja tsiviliseerusid kiirelt. Levesque'i arvates oli Venemaa vallutus tatarlaste ja mongolite poolt aga erinev juhtum, kuna barbarid ei hävitanud tõusuteel Vene tsivilisatsiooni, kuid ei saanud ka ise tsiviliseerituks. Nii olevat tatari-mongoli vallutus Venemaal kolmandaks mudeliks, kus tsiviliseeruva riigi areng ajutiselt peatub, kuni barbarid selle üle valitsevad, ning jätkub, kui väline arengutakistus on eemaldatud.¹⁷²

Levesque vastandus Montesquieu'le, kes väitis, et Venemaa võttis allutatuna üle vallutajate kombed, mistõttu riik idamaistus. Levesque'i arvates aga ei leidnud Venemaal ikke ajal aset suuremaid muutusi: väiksemaid kultuurivahetusi küll toimus, kuid üldjoontes oli tegemist ajutise ajaloolise staasise ajaga.¹⁷³

Samuti kiirenes Levesque'i sõnul Euroopa progress tunduvalt just 14. sajandil ning selle üks peamiseid põhjuseid oli eelnev ristsõdade ajajärk. Levesque'i väitel viisid ristsõjad Euroopa läänikorra kokkuvarisemiseni, kuna paljud ristsõjal olnud aadlikud pidid müüma oma valdused lääniisandale. Lisaks toimus samal ajal vabade linnade asutamine ning tihenesid sidemed kreeklaste ja araablastega.¹⁷⁴ Seega lõi Levesque süsteemi, mis põhjendab ära, kuidas Venemaa sai varasemalt olla Euroopast arengus ees, kuid jäi seejärel tatari-mongoli ikke tõttu temast maha.

Venemaal toimunud reformide osas pidas Levesque kõige mõistlikumaks tsaar Aleksei mõõdukat lähenemist. Ajaloolane kiitis Aleksei katseid uuendada Ivan IV õiguskoodeksit¹⁷⁵ ning valitseda „assamblee“ kaudu. Levesque'i sõnul oli Aleksei õiguskoodeks küll kohati vigane, kuid sellegipoolest kiitis mõtleja tsaari koodeksi loomise eest ajal, mil valgustusideed polnud Venemaale veel peaaegu üldse saabunud. Aleksei olevat tahtnud anda venelastele seadused, mis põhinesid rahva olukorral, religioossetel ideedel, kommetel ja valitsusvormil. Sellisel põhjal loodud seadusi polevat Levesque'i sõnul üheski teises kaasaegses Euroopa riigis.¹⁷⁶ Samas ei näinud ta sellist sekkumist valitseja võimu piiravana. Tema järgi oli tsaaride

¹⁷² Speck, lk 141–143.

¹⁷³ Speck, lk 143.

¹⁷⁴ Levesque, *Homme Pensant*, lk 321–325; Speck, lk 143–144.

¹⁷⁵ Speck, lk 148.

¹⁷⁶ Levesque, *Histoire de Russie*, 4. kd, lk 43–44.

võim läbi Vene ajaloo pidevalt kõikunud. Ajaks, kui Aleksei sai võimu, oli Vene valitsejate võim absoluutne: Levesque tõdes, et „suverään valitses kõige absoluutsema despootiaga“. Sellegipoolest kiitis mõtleja võimu tsentraliseerimist.¹⁷⁷ Levesque pooldas Aleksei loodud õiguskodeksi põhinemist riigi ja rahva eripäradel, sest radikaalsed reformiprojektid, mis viivad pretsedenditute lahkulöömisteni senisest ajaloost, ei saavat töötada.¹⁷⁸

Levesque on väljendanud, et Peeter I nägi troonile tõustes enda ümber kõnnumaad, mida asustavad metsikud loomad, ja uskus, et ainult tema oskab neid inimesteks teha.¹⁷⁹ Mõtleja arvates oleks Peeter pidanud järgima oma isa Aleksei eeskju, kuid Venemaa samm-sammulise valgustamise ja tsiviliseerimise asemel valis Peeter jälgendamiseks hoopis Ivan Julma. Samas uskus Levesque, et mõõdukatel valitsejatel nagu Aleksei ning despootidel nagu Ivan ja Peeter olid samad sihid: mõlemat tüüpi valitsejad tahtsid oma riigile head, tsaaride teostatud reformid olid väga sarnased ja nende motivatsioon on kiiduväärt. Samas tekkis Ivani ja Peetriga probleem, kuna nad uskusid, et saavad riiki edukalt juhtida vaid oma tahte järgi tegutsedes.¹⁸⁰ Peeter olevat tahtnud teha head, kuid „ta soovis seda teha liiga kiiresti“ ning kasutas reformide teostamiseks kohati türanlike meetodeid.¹⁸¹ Despootlik reformide teostamine viis paratamatult vastuseisu ja eksimusteni, mistõttu ei saanud reformid saavutada oma eesmärke.¹⁸²

Levesque oli Montesquieuga sarnasel seisukohal, et kommete muutmine läbi seaduste on halb teguviis. Sellest tulenevalt olevat kommete euroopastamine Venemaal olnud täiesti ebavajalik ja Peeter, ümbritsetuna välismaalastega, uskus naiivselt, et kõik progressiivne tuleb Euroopast ja kõik tagurlik on venepärane. Levesque uskus, et riidemood, habemete pikkus ja teised taolised kombad ei takistanud kultuurilist vahetust mitte mingil määral. Peetri radikaalse reformiprojekti oht olevat see, et Venemaa kaotab kõik tavad, mis pakuvad riigile stabiilsuse. Teise näitena halvast reformist tõi Levesque bojaaride nõukogu asendamise senatiga ning kogu liikmetele euroopapäraste tiitlite andmise. Sellega kaugendas Peeter endast aadlikud ning hävitas rahva austuse institutsiooni vastu. Sama probleem kerkis patriarhi ametikoha kaotamisega ning sinodi loomisega, kuna laiem elanikkond ei mõistnud uue struktuuri autoriteeti ja olulisust.¹⁸³ Pärisorjus olevat osutanud orjaliku mentaliteedi levikule.¹⁸⁴

¹⁷⁷ Levesque, *Histoire de Russie*, 4. kd, lk 167–168; Speck, lk 148–149.

¹⁷⁸ Levesque, *Histoire de Russie*, 4. kd, lk 43–44; Speck, lk 149.

¹⁷⁹ Wolff, lk 290.

¹⁸⁰ Speck, lk 150; Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd.

¹⁸¹ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 175.

¹⁸² Speck, lk 150–151; Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd.

¹⁸³ Speck, lk 151–152; Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 134–135.

¹⁸⁴ Speck, lk 154; Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd.

Levesque andis Peetri võimuperioodile väga negatiivse hinnangu. Tšivilisatsiooni edendamise asemel olevat Peeter väärte reformimeetmetega progressi õõnestanud. Nii Peeter kui ka Ivan IV olevat üritanud imiteerimist ning talendi õitsemist peale suruda, mõistmata, et seda saavad inividid teha vaid vabatahtlikult. Liigse jõu ja hirmu kasutamine viisid Peetri ja Ivani poolt viisid samuti rahva orjameelsuseni. Selline olukord oli aga täielikus vastuolus talendi ja geniaalsuse õitsemise tagamisega.¹⁸⁵ Peeter olevat despootliku lähenemisega reformidele ohustanud oma riigi edasist arengut. Voltaire'i hinnangule Peetri kohta vastandus see täielikult.¹⁸⁶

Speck järeldab Levesque'i 1800. aastal ilmunud „Venemaa ajaloo“ kolmanda väljaande põhjal, et Levesque hindas „Anna püüdlust valitseda läbi mõõduka helduse, mitte läbi hirmu“.¹⁸⁷ Bakalaureusetöö autoril ei õnnestunud ligi pääseda kolmandale, kuid 1812. aastal ilmunud neljandale väljaandele, mis näib Anna valitsusajale (1730–1740) andvat hoopis teistsugust hinnangut. Seal toob Levesque välja, et Venemaa religioosne tolerantsus ei kehtinud õigeusklikena sündinutele: õigeusklikke olevat teise usku pöördumise eest karistatud. Näitena toob Levesque Voznitsõni, kõrgest soost mehe, kes „viidi eksiteele ühe juudi poolt“ ning soovis pöörduda judaismi. Karistuseks põletati Voznitsõn koos juudiga tuleriidal.¹⁸⁸ „Venemaa ajaloo“ neljanda köite toimetaja Deppingu sõnul oli Anna valitsusaeg „kurb ja masendav“: Peeter I loodud salanõukogu tribunal eksisteeris endiselt, mistõttu „veri voolas tapalavadel tihti“, „kardeti rääkida ja vaevu julgeti sõpradega kohtuda“ ning välissaadikud „elasid peaaegu täielikus isolatsioonis“.¹⁸⁹ Kuna Speck viitas oma järeldust tehes 1800. aastal ilmunud väljaandele ning pole alust kahelda tema eksimises, järeldan, et Levesque oli oma viimaseks eluaastaks, mil „Venemaa ajaloo“ 4. väljaanne ilmus, jõudnud teistsuguse hinnanguni Anna valitsusajale kui tosin aastat tagasi.

Samas kiidab Levesque ka „Venemaa ajaloo“ neljandas väljaandes Peeter III-t selle eest, et ta kaotas „salanõukogu, selle riikliku inkvisitsiooni, üksnes mille nimi pani kodanikud värisema“; samuti andis ta „aadelkonnale vabaduse tagasi“, lubas neil relvi kanda ning teenida välisriikide valitsejaid.¹⁹⁰ See langeb kokku Specki viidatud kolmandas väljaandes öelduga, et Peeter III vähendas „aadelkonna rangeid teenistuskohustusi“¹⁹¹.

¹⁸⁵ Speck, lk 154–155; Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 129.

¹⁸⁶ Speck, lk 156, 164–165.

¹⁸⁷ Speck, lk 165.

¹⁸⁸ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 218.

¹⁸⁹ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 219.

¹⁹⁰ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 271–272.

¹⁹¹ Speck, lk 165.

August Ludwig Schlözer tegutses Peterburi Akadeemias aastatel 1762–1769¹⁹². 1761. aastal sai Schlözer Peterburis akadeemiku Gerhard Friedrich Mülleri koduõpetajaks ja assistendiks. Schlözer suutis lühikese ajaga omandada vene keele ning viia end kurssi Vene ajaloo allikatega. 1762. aasta kevadel sattus Schlözer Mülleriga konflikti ning lahkus tema teenistusest, kuid tal õnnestus samal aastal saada Akadeemia adjunktliikmeks ning 1765. aasta jaanuaris täisliikmeks.¹⁹³

Schlözer pidas end esimeseks tõeliseks Venemaa ajaloo uurijaks¹⁹⁴. Sakslane uskus aga erinevalt Levesque'st, et Peetri-eelse Venemaa ajaloo kirjutamine on niivõrd suur ülesanne, et ta ei saaks sellega oma eluea jooksul kunagi valmis. Seega ei kirjutanud ta kunagi Venemaa narratiivset ajalugu, vaid suunas oma energia empiirilise baasi loomiseks, mille põhjal saaks sellise ajaloo kirjutada tulevikus¹⁹⁵. Schlözerile oli Vene ajaloo keskne tegelane Peeter I, kellele ta andis ka epiteedi „*der große Mann*“, samuti „*zweite Stifter [von Rußland]*“¹⁹⁶. Schlözer rõhutas aga, et Peetri tööd peab jätkama „*die große Frau*“ – Katariina II.¹⁹⁷

Johann Gottfried Herder ei kirjutanud kunagi teost, mis käsitleks Venemaad keske uurimisobjektina. Küll aga elas ta aastatel 1764–1769 Riias ning väljendas kogu oma karjääri jooksul huvi Venemaa vastu. Nii on tema mõtted riigi olukorra kohta laiali pillutud erinevatesse teostesse.¹⁹⁸ Nende seas on üks tähtsamaid „Minu 1769. aasta reisi päevik“ („*Journal meiner Reise im Jahr 1769*“) ¹⁹⁹. Kolm peamist teemat, mis Herderi mõtteid Venemaast läbi tema elu struktureerisid, on Peeter I-le hinnangu andmine, Katariina II jaoks reformikava joonestamine ning Venemaa lähituleviku ennustamine.²⁰⁰

Herder kujutas Peetrit üldjoontes väga positiivselt. Küll aga ei usu Speck, et Herder pidas teda oma valitsejaideaaliks, väites vastu saksa filoloogile Bernhard Ludwig Suphanile, kelle sulest ilmus 1873. aastal teos „*Peter der Grosse, Herders Fürstenideal*“. Valitsused on Specki sõnul Herderi jaoks ainult vahendid ja mitte eesmärgid ise, seega peavad nad olema paindlikud ja pragmaatilised.²⁰¹ Kõigis oma kirjutistes kiitis Herder heaks, et Peeter imiteeris Euroopat²⁰²,

¹⁹² Frensdorff, lk 569–570; Speck, lk 166, 171.

¹⁹³ Frensdorff, lk 569–570.

¹⁹⁴ Speck, lk 166.

¹⁹⁵ Speck, lk 167.

¹⁹⁶ [Venemaa] teine looja/asutaja.

¹⁹⁷ Speck, lk 178–179.

¹⁹⁸ Speck, lk 210, 212–213.

¹⁹⁹ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769; Minu 1769. aasta reisi päevik*.

²⁰⁰ Speck, lk 213.

²⁰¹ Speck, lk 213–214.

²⁰² Speck, lk 215.

millega ta vastandus Rousseaule. Nii kiitis Herder oma 1769. aasta reisi päevikus Peetrit selle eest, et ta kutsus enda alluvate seas esile kire imiteerimise ja innovatsiooni vastu.²⁰³

Herder astus debatti Rousseau ja Diderot' vastu. „Adrasteas“ argumenteeris sakslane Diderot' vastu, kes väitis, et Peeter järgis vaid oma tahet ja mitte loodusseadusi, ning oleks pidanud Vene tsivilisatsiooni ehitamist alustama kunstide ja teaduste asemel põllumajanduse ja tööstuse arendamisest. Herderi sõnul hõlmas Peetri reformiprojekt kõiki eluvaldkondi korraga. Selle põhjenduseks tõi Herder, et Peeter lõi samaaegselt Peterburi Akadeemia ning hakkas tegelema põllumajandusliku tootmise küsimustega Ukrainas.²⁰⁴

Herderi loodud pilt Peetrist kui Euroopat jäljendavast uue tsivilisatsiooni loojast on sarnane Voltaire'i loodud kuvandiga. Siiski on Herder kohati Peetri suhtes kriitiline. Esiteks olevat uue pealinna rajamine Peterburisse olnud viga, kuna see suunas Venemaa oma keskusest kõrvale ning eranditult Euroopa poole. Herderi järgi oli Venemaa tegelik keskus hoopis Musta mere rannikul ning uus pealinn oleks tulnud rajada sinna. Teiseks oli Euroopa imiteerimine vaid esimene vajalik samm Venemaa arengus, kuid teine samm oli veel puudu.²⁰⁵ Peeter tõi Vene tsivilisatsiooni aspekte Euroopa kultuurist, kuid tal polnud piisavalt aega, et anda importidele tugevad juured; Venemaad oli vaja ka sisemiselt kultiveerida. Sellega tõusnuks vene kultuur täiuseni.²⁰⁶

Valgustajate keskne uurimisküsimus Venemaa ajaloo osas oli seega see, kas Peeter I teostatud reformidel oli positiivne või negatiivne mõju. Voltaire ja Herder hindavad mõlemad Peetri valitsusaega positiivselt, Rousseau, Diderot ja Levesque aga negatiivselt. Levesque, kes kirjutas 9. sajandist algava „Venemaa ajaloo“, läheb oma hinnangutega ajaliselt teistest mõtlejatest palju kaugemale. Tema väitel oli Venemaa enne tatari-mongoli vallutust isegi kõrgemalt arenenud kui Euroopa, kuid ikke ajal jäi areng seisma. Aleksei Mihhailovitši valitsusajale annavad positiivse hinnangu nii Levesque kui Encyclopédie.

²⁰³ Herder, *Minu 1769. aasta reisi päevik*, lk 20; *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 16–17; Speck, lk 215.

²⁰⁴ Speck, lk 216.

²⁰⁵ Speck, lk 218–219.

²⁰⁶ Herder, *Minu 1769. aasta reisi päevik*, lk 20; *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 17; Speck, lk 218–219.

2.2. Eurooplaste hinnangud kaasaegsele Venemaale: valitsusvorm, arenguaste, eluolu

Üheseid hinnanguid Venemaa oleviku kohta esitasid valgustajad vähe: rohkem räägiti mõne kindla valitseja despootlikkusest või monarhiast nende võimu ajal, nagu ilmnis eelmises peatükis Venemaa ajaloo kohta. Samuti, kui Peetri-eelsel ajal olid eurooplaste hinnangud Venemaale, tema barbaarsusele ja oriendipärasusele üsna ühetaolised, siis valgustusaja mõtlejate arvamused Venemaa tsivilisatsiooni arengutaseme osas asetsesid seinast seinast. Üldiselt usuti, et Vene tsivilisatsioon on läbi tegemas muutust, kuid erinevused ilmnevad arvamustes selle muutuse iseloomu osas.

Esmalt toon võrdluseks mõned kaasaegsed reisikirjeldused Venemaa kohta. Katariina II valitsusperioodi aegsetes reisikirjades toodi sageli välja riigi despootlik olemus. Veneetslasest reisija ja kirjanik **Casanova**, kes saabus Peterburisse detsembris 1764 ning viibis linnas kuni järgmise aasta sügiseni²⁰⁷, nimetas Venemaa poliitilist olukorda despootiaks. Tulenevalt pealt nähtud ihunuhtlusest ja pärisorjusest uskus Casanova, et tegemist on orjandusliku ühiskonnaga.²⁰⁸ Prantsuse krahv **Louis-Philippe de Ségur** reisis läbi Ida-Euroopa Venemaale 1784.–1785. aasta talvel, minnes Katariina õukonda teenima Prantsuse saadikuna²⁰⁹. Peterburis koges Ségur melanhooliat, nähes „piirideta despotismi“ ning ei midagi muud kui „isandat ja orjasid“. Wolff järeldab, et nii Ségur, Casanova kui mitmed teised Ida-Euroopa vaatlejad selgitasid talupoegkonna ühiskondlikku „orjust“ kõigi venelaste poliitilise „orjusega“ Katariina „despotismi“ all.²¹⁰

1767. aastal kirjutas Prantsuse vaimulik **Nicolas Baudeau** despootiast ja orjandusest Venemaal ja Poolas. Baudeau pidas absurdseks ideed impeeriumi tsiviliseerumisest, jättes pärisorjuse kõik põlluharijad.²¹¹ Briti reisija **Joseph Marshall** pidas oma 1772. aasta reisikirjelduses Venemaa valitsust „kõige absoluutsemaks Euroopas“ ning uskus, et kõik seisused ei ole mitte valitseja alamad, vaid tema orjad. Despotismi ilminguna tõi ka Marshall välja jõhkrad kehalised karistused. Nii lõi ta seose orjanduse ja kehaliste karistuste ning barbaarsuse ja despotismi vahel.²¹² Seose orjanduse ja despotismi vahel formuleeris aga juba Montesquieu 1748. aastal oma „Seaduste vaimus“: „Despootlikes riikides, kus ollakse juba poliitilises

²⁰⁷ Wolff, lk 50, 59.

²⁰⁸ Wolff, lk 58.

²⁰⁹ Wolff, lk 6.

²¹⁰ Wolff, lk 62.

²¹¹ Wolff, lk 267.

²¹² Wolff, lk 82.

orjuses, on tsiviilorjus talutavam kui teiste valitsuste all“, sest „orja seisukord on vaevu rängem kui alama oma“.²¹³

Seega näis paljudele valgustusaegsetele eurooplastele, kes reisisid Venemaale, riik despootlikuna. Tuleb aga arvestada, et need hinnangud põhinevad paljuski pealt nähtud sündmustel ja eluolul, mitte filosoofilistel mõttekäikudel ning aruteludel valitsussüsteemide üle. Valgustusaja mõtlejad ei kippunud nii ühest määratlust Venemaa riigikorrale andma, või muutus see määratlus aja jooksul.

Encyclopédie defineerib monarhia kui valitsusvormi, kus üks isik valitseb fikseeritud ja kindlakskujunenud seaduste järgi²¹⁴. Despootia on aga ühe inimese türanlik, arbitraarne ja absoluutne võim²¹⁵.

Encyclopédie artiklis piiratud monarhia kohta on välja toodud, et „Venemaa monarhia on puhas despotism“²¹⁶. Samas pole artiklis despootia kohta aga Venemaad üldse mainitud. Despootiast rääkiva artikli kohaselt valitseb despootlik võim Türgis, Mongoolias, Jaapanis, Pärsias ja „peaaegu terves Aasias“. Mongoli khaanide ja osmani sultanite kõrval pole aga artiklis vene tsaaridest üldse juttu.²¹⁷ Mõlemad artiklid on kirjutanud Louis de Jaucourt, kuid artikkel despotismi kohta paikneb 1754. aastal ning piiratud monarhia artikkel 1765. aastal ilmunud köites. Seega jääb mulje, nagu oleks de Jaucourt oma arvamust Venemaa riigikorra osas muutnud ning hakanud seda hiljem, Katariina II valitsusaja alguseks, pidama despootiaks. Herder annab oma 1769. aasta reisi päevikus ühes kirjakoahas konkreetse hinnangu, kirjeldades Venemaa valitsusvormi aristokraatliku despotismina.²¹⁸

Valgustajate seas levis arusaam, et Venemaal on tähtsal positsioonil ka kiriklik võim. Rousseau on „Ühiskondlikus lepingus“ seisukohal, et Venemaal, nagu igalpool mujal, on „kaks võimu (*Puissances*) ning kaks suverääni“. Rousseau väidab, et nii Inglise kuningad kui Vene tsaarid tegid enda kirikupeaks kuulutamiseega end pigem teenriteks kui isandateks, sest nad polevat „kiriku asjades seadusandjad, vaid ainult valitsejad“ ning igal pool, kus vaimulikkond moodustab ühenduse (*Corps*), saab ta oma kodumaal isandaks ja seadusandjaks.²¹⁹ Sellest kirjakohest lähtudes näib aga, et Rousseau ei uskunud, et Vene kirikuvõim oleks sekkunud

²¹³ Montesquieu, lk 300; Wolff, lk 82.

²¹⁴ de Jaucourt, 'Monarchie', *Encyclopédie*.

²¹⁵ de Jaucourt, 'Despotisme', *Encyclopédie*.

²¹⁶ de Jaucourt, 'Monarchie limitée', *Encyclopédie*.

²¹⁷ de Jaucourt, 'Despotisme', *Encyclopédie*.

²¹⁸ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 74.

²¹⁹ Rousseau, *Ühiskondlikust lepingust*, lk 181; *Du contrat social*, lk 330.

ilmalikesse asjadesse. Pigem tuleb meeles pidada Rousseau üldist vaenulikkust kiriku vastu: kriitika on suunatud ka teiste riikide suunas peale Venemaa ja Inglismaa.

Levesque'i tõlgendus tatari-mongoli vallutusest võimaldas tal väita, et Vene despotism on uus nähtus, mis kinnitas kanda alles pärast riigi ikke alt vabanemist. Nii sai Levesque hukka mõista kõik despotismi ilmingud ja pidas neid Venemaa arengule ebavajalikuks, kuna kõik tsivilisatsiooni ehituskivid olid tema tõlgenduse järgi juba enne vallutust olemas.²²⁰

Voltaire andis „Vene impeeriumi ajaloo“ esimeses peatükis geograafilise ja ajaloolise kirjelduse Venemaa 16 provintsi kohta. Peatükis rõhutas ta nii riigi suurust kui Venemaa ajaloolisi, kultuurilisi ja piirkondlikke eripärasid. Näiteks tõi prantslane välja, et Liivimaa oli pikka aega vaidlusalune territoorium Rootsi, Poola ja Venemaa vahel, ning oli alates 12. sajandist läbi Hansa kaubandusvõrgustiku Põhja-Euroopaga kultuuriliselt ja kaubanduslikult seotud. Sarnane oli Smolenski ja Novgorodi ajalooline taust. Kiiev aga oli lähedaselt seotud Bütsantsi ajalootraditsiooniga. Siberit, mis oli enamjaolt veel asustatud „metslaste“ ehk küttide-korilaste hõimude poolt, nägi Voltaire aga ajalootuna ja kultuuriliselt isoleerituna. Kaasanil olevat aga ajalugu õitsevast kaubandusest Pärsia ja Indiaga.²²¹ Samas toob Voltaire Venemaa peamise erisusena võrreldes keskaegse Euroopaga välja, et riigi kombeid oli alati mõjutanud idamaine kultuur.²²² Laias laastus võib siiski öelda, et Voltaire nägi Venemaad eri osadest koosneva tervikuna ning uskus, et riigi provintsid on erineval arenguastmel.

Specki sõnul Voltaire siiski ei orientaliseeri Venemaad, vaid kujutab riiki just liiga euroopalikuna. Tema järgi alahindab Voltaire Peetri-eelse Venemaa eripärasid, kuna ta vaatleb riigi seisukorda enne Peetri valitsusaega läbi enda välja pakutud keskaegse Euroopa läätse. Just selle samastamise tõttu saab Voltaire rääkida loo suurest reformaator-tsaarist, kes tsiviliseeris Venemaa kiirelt läbi riigi euroopapäraseks tegemise. Nii olevat Venemaa viiekümne aastaga läbi teinud suurema arengu, kui Euroopa (või ükskõik milline teine riik ajaloos) tegi poole aastatuhandega.²²³

Diderot uskus, et Katariina oli pärinud barbaarse Venemaa, ning tuli kohati ka lähedale sellele, et väita, et Venemaa on metsik (*sauvage*). Enamasti olid tema hinnangud küll positiivsemad, kuid Diderot oli siiski seisukohal, et Venemaa oli eel- või parimal juhul poolsotsiaalne riik, kus

²²⁰ Speck, lk 144.

²²¹ Speck, lk 48; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, lk 394-415.

²²² Speck, lk 50.

²²³ Speck, lk 23, 51; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, lk 416.

ei ole tugevaid sotsiaalseid, majanduslikke ja poliitilisi sidemeid, mis seoksid rahva ja riigi tervikuks.²²⁴

Varastes kirjutistes väitis Herder sarnaselt Diderot'ga, et Peetri-eelne Venemaa oli nooruslikus, loomuseisusele lähedases seisukorras²²⁵, või suisa metsik²²⁶. Samal ajal nägi ka Herder sarnaselt Voltaire'ga Venemaa, ning sealjuures kogu Ida-Euroopa, piirkondlikke eripärasid ja osutas sellele, et Venemaa oli Peetri valitsusaja alguseks mitmepalgeline riik. Tema kohaselt eksisteeris Venemaa tervikuna tsivilisatsiooni madalamal tasemel²²⁷, kuid „Päevikus“ tõi ta välja, et riik koosneb nii täiesti kultiveeritud, pooleldi kultiveeritud kui metsikutest provintsidest. Nii paiknevat piirialadel metslased, maapiirkonnas poolkombekad ning mererannikul kombekad inimesed.²²⁸ Samuti olevat Herderi sõnul kultiveeritud provintsid sarnasemad idamaiste impeeriumitega kui metsikute hõimudega.²²⁹ „Adrasteas“ rõhutas Herder aga ühemõtteliselt Venemaa orientaalset olemust: Peeter polevat pärinud Venemaa kui metsiku *tabula rasa*, vaid juba valmis impeeriumi, mida olid tugevalt mõjutanud Aasia ning Bütsantsi kultuur ning mis oli oma ajaloolises arengus seisakus.²³⁰

Nagu öeldud, kiitis Herder oma „Päevikus“ Peetrit selle eest, et ta kutsus oma alluvate seas esile kire imiteerimise ja innovatsiooni vastu.²³¹ Nii tõdeb Herder, et ükski rahvas ei oska paremini imiteerida ja üle võtta kui venelased; seda nii reisides kui ka prantsuse keele ja kommete ülevõtmisel, käsitöös, vabrikutes ja kunstis. Herder nägi selles järeleaimamisihas head iseloomujoont rahvuse puhul, kes end õiget teed mööda harib.²³²

Encyclopédie'st leiab ka kirjelduse Moskva eluolu kohta. Venemaa endisest pealinnast rääkivas artiklis on välja toodud, et varasemad reisikirjeldused Oleariuselt, le Brunilt ja teistelt autoritelt kajastanud enam kaasajal (1765. aastal) endist pealinna täpselt, kuna linn olevat sellest ajast palju muutunud. Moskvast maalitakse entsüklopeedias kahetine pilt. Näiteks tuuakse välja, et Moskva apteek oli varasemalt olnud Euroopa üks parimaid, ning linna ümbrus

²²⁴ Speck, lk 95–96.

²²⁵ Speck, lk 217.

²²⁶ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 67.

²²⁷ Wolff, lk 308; Speck, lk 217–218.

²²⁸ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 61.

²²⁹ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 61; Speck, lk 217–218.

²³⁰ Speck, lk 217–218.

²³¹ Speck, lk 215.

²³² Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 20.

ja aiad olevat väga ilusad.²³³ Samas olevat vaid vähesed Moskva tänavad kattega, küll aga olevat need täidetud hulkurite ja kerjustega, kes öösiti möödakõndijaid röövivad ja tapavad.²³⁴

Näib, et valgustajad ei rääkinud eriti palju Venemaa olevikust, vaid keskenduti minevikule – Venemaa ajaloole – ning tulevikule ehk reformisoovituste esitamisele. Mõned kirjakohtad kaasaja olude kirjeldustest õnnestus siiski leida. Nii Voltaire kui Herder tõid välja Venemaa eripalgelisuse ning arengutaseme erinevuse riigi eri provintssides. Diderot avaldas arvamust, et Venemaa võib olla endiselt barbaarne, heal juhul poolsotsiaalne riik. Herder on kirjeldanud Venemaa valitsusvormi aristokraatliku despotismina. *Encyclopédie*'s 1754. aastal ilmunud artiklis despotismi kohta pole Venemaast ega tema valitsejatest juttu, kuid üksteist aastat hiljem välja antud artikkel piiratud monarhia kohta nimetab Venemaa valitsust „puhtakujuliseks despotismiks“.

²³³ de Jaucourt, 'Moskow', *Encyclopédie*, 6.

²³⁴ de Jaucourt, 'Moskow', *Encyclopédie*, 4.

2.3. Venemaa välispoliitika Katariina II ajal

Rääkides Venemaa kuvandi kujunemisest Katariina II valitsusajal, ei saa minna mööda keisrinna välispoliitikast. Mitmed välispoliitilised sündmused kumavad läbi samuti ka järgmises peatükis, kus räägime valgustajate soovitudest valitsejannale ning ennustustest Vene riigi tuleviku osas. Seetõttu on vajalik anda lühiülevaade Venemaa välispoliitikast Katariina II ajal.

Venemaa oli alates 18. sajandi esimesest poolest hoidnud Poolat oma mõjusfääris. Katariina jätkas Venemaa Poola-suunalises välispoliitikas senist joont. 1763. aastal õnnestus valitsejannal Kuramaa hertsogiks määrata tema soositud Ernst Biron (Bühren), ning pärast seda, kui Poola eelmine kuningas August III sama aasta sügisel suri, suutis Venemaa valimistulemusi mõjutada. 1764. aasta augustis valiti Poola kuningaks Stanisław Poniatowski, Katariina II kunagine soosik, August IV nime all.²³⁵

Venemaa ja Preisimaa avaldasid Poolale survet, et riik annaks õigeusklikele ja protestantidele katoliiklastega võrdsed poliitilised õigused. Poola seim andis 1768. aasta veebruaris järele. Poolakatele oli uus seadus vastuvõetamatu, mistõttu vallandus kodusõda. Venemaa saatis mässuga tegelema halastamatu väejuhi Aleksandr Suvorovi.²³⁶

1772. aastal jagasid Venemaa, Preisimaa ja Austria omavahel ära osa Poola territooriumist. Venemaa sai esimese Poola jagamisega endale Latgale ja osa Valgevenest, Austria kätte läks Galiitsia ja Preisimaale alad Poola lääne- ja põhjaosas.²³⁷

Esimesse Poola jagamise suhtus enamik valgustajatest veel positiivselt, kuna Poola šlahta oli näide kõigest, mis neile vastumeelt oli. Poola „aristokraatlik vabariik“ oli nende soositud riigikorra vastandiks, samuti häiris valgustajaid Poola juures kõrgeim preestrite ja ebausumõjuvõim Euroopa riikide seas. Nii oli valgustajate jaoks Katariina sekkumine legitiimne ja levinud hoiak oli, et „valgustatud Venemaa peaks vallutama ja annekteerima, kuni kurjus on hävitatud“.²³⁸ Diderot oli siiski negatiivsel arvamusel ja nimetas eraviisiliselt esimest Poola jagamist suisa „süüteks inimkonna vastu“, kuid sõltus Katariinast liiga tugevalt, et oma protesti avalikult väljendada.²³⁹

²³⁵ Laur, lk 187–188; de Madariaga, lk 188–189.

²³⁶ Laur, lk 188–189.

²³⁷ Laur, lk 189–190.

²³⁸ Malia, lk 78.

²³⁹ de Madariaga, lk 231.

Teine Venemaa välispoliitiline rünnakunool oli suunatud Türgi poole. Katariina unistas õigeuskliku Bütsantsi keisririigi taastamisest. Tema „Kreeka projekti“ kohaselt tuli luua Türgile kuulunud aladele enamjaolt tänapäeva Rumeenia territooriumiga kattuv Daakia puhverriik. Pikem plaan oli aga vallutada Konstantinoopol.²⁴⁰

1768. aastal kuulutas Türgi Venemaale sõja, mis kulges viimasele edukalt. Venelased suutsid vallutada Moldova ja Bukaresti ning hävitasid 1770. aasta juunis Çeşme merelahingus türklaste laevastiku. Vene väed suutsid ületada ka Doonau ning võtsid suuna Konstantinoopoli poole. Pugatšovi mässu tõttu viidi aga osa vägesid tagasi Venemaale. 1774. aasta juulis sõlmitud Küçük Kaynarca rahuleping andis Venemaale maariba Musta mere rannikul koos Kinburni kindlusega. Samuti sai Vene kaubalaevastik õiguse läbida Türgi väinasid, ning Türgi pidi tunnustama Krimmi khaaniriigi iseseisvust.²⁴¹

See jättis venelastele Krimmis tegutsemiseks vabad käed. Kolm aastat hiljem tungisidki Vene väed Krimmi, kus pandi ametisse nukuvalitsus. 8. aprillil 1783 annekteeriti Krimm Katariina II ukaasiga. Venemaa omandas lisaks Krimmi poolsaarele kogu Musta mere põhjaranniku Lõuna-Bugi jõest kuni Kubanini, sealhulgas Aasovi kindluse ja Kertši.²⁴² Türklased ei leppinud Krimmi annekteerimisega ning kuulutasid 1787. aastal taas Venemaale sõja. Sõjaõnn oli ka seekord Venemaa poolel: taaskord ületati Doonau ning 1790. aasta detsembris vallutati Izmaili kindlus jõe alamjooksul. Aasta pärast sõlmitud rahulepinguga nihkus Venemaa edelapiir Dnestri jõeni ning Türgi pidi tunnustama Krimmi annekteerimist.²⁴³

1788. aastal puhkes ka sõjategevus Venemaa ja Rootsi vahel, kuid kumbki osapool ei suutnud jõuda otsustava eduni. 1790. aastal sõlmitud Värälä rahu kohaselt jäi senine piir Rootsi ja Venemaa vahel püsima.²⁴⁴

Kogu Katariina II valitsusaja vältel olid diplomaatilised suhted Prantsusmaa ja Venemaa vahel külmad. Prantsuse valitsus pidas Katariina „Nakazi“ äärmiselt ohtlikuks teoseks. Prantsuse ministrid ja diplomaadid tegutsesid igal võimalikul viisil Venemaa huvide vastu Poolas, Türgis, Rootsis ja teistes riikides.²⁴⁵

²⁴⁰ Laur, lk 191; Malia, lk 80.

²⁴¹ de Madariaga, lk 234–235; Laur, lk 189–190.

²⁴² Laur, lk 190–191.

²⁴³ Laur, lk 190, 192.

²⁴⁴ Laur, lk 192.

²⁴⁵ Александр Густавович Брикнер. 'Иллюстрированная история Екатерины Второй.' – *Екатерина II Великая, 1762-1796*, lk 5–756 (Москва: Престиж Бук: Фирма Арбалет, 2010), lk 636.

Esialgu ei saanud Prantsuse revolutsioon Venemaal suuremat tähelepanu. Kui Venemaale jõudis aga teade, et 21. jaanuaril 1793 hukati Pariisis kuningas Louis XVI, sai keisrinna närvivapustuse ja valitses leinameeleolu.²⁴⁶ Katariina II pöördus reaktsiooni, mis lõpetas „kuldse legendi Vene monarhiast“.²⁴⁷ De Madariaga sõnul oli Venemaa peamine välispoliitiline eesmärk aastatel 1792–1796 mitte võtta alasid Poolalt, vaid just võidelda Prantsuse revolutsiooniga. Ainult „košmaarne majanduslik seisukord ning kurnatus pärast teist Türgi sõda“ ei võimaldanud Venemaal saata Prantsusmaa vastu sõjalist ekspeditsiooni.²⁴⁸

Järgmise kahe Poola jagamise ajal Euroopa mõtlejad Katariina II tegevust ei pooldanud. Poola reformiliikumise tegevuse tulemusena võeti 1791. aasta 3. mail vastu konstitutsioon, mille kohaselt jäi küll püsima päritav monarhia, kuid loodi vetoõigusega kahekojaline parlament. Katariinale ei sobinud valgustuslik valitsus Poolas, kuna see tähendanuks Venemaa ülemvõimu lõppu riigi üle ning olnuks ka siseriiklikuks ohuks. Pärast Louis XVI hukkamist 1793. aasta 21. jaanuaril kuulutas Katariina Poola reformijad jakobiinluse idapoolseks tiivaks. Preisimaa lõpetas selle peale oma liidu Poolaga ning samal aastal tungisid Preisimaa ja Venemaa Poolasse, õigustusega säilitada vana konstitutsiooniga antud „vabadused“, ning tulemuseks oli Poola teine jagamine.²⁴⁹ Venemaa omandas teise Poola jagamisega kogu Paremkalda-Ukraina ning Valgevene keskosa.²⁵⁰ Austria teises Poola jagamises ei osalenud²⁵¹.

Reaktsioonina järgmisel aastal alanud Kościuszko ülestõusule tungisid taas Poolasse nii Preisi, Vene kui ka Austria väed. Tulemuseks oli 1795. aastal toimunud Poola kolmas jagamine, millega jagati ära kogu Poola territoorium. Riigi iseseisvus lõppes enam kui sajandiks.²⁵² Venemaa sai Poola kolmanda jagamise tulemusena enda valdusesse ligi 120 tuhat ruutkilomeetrit maad: Leedu, ülejäänud alad Valgevenest, Kuramaa ja Volõõnia tänapäeva Lääne-Ukrainas.²⁵³

Inglismaa ja Prantsusmaa liberaalid olid pärast Poola jagamisi Katariina suhtes nõrдинud ja hukkamõistval seisukohal. Suhtumismuutus Venemaa välispoliitika suhtes jäi aga hiljaks: esimesele Poola jagamisele antud heakskiit õigustas ka järgmiseid, ning kolm Ida-Euroopa

²⁴⁶ Laur, lk 192–193.

²⁴⁷ Malia, lk 56.

²⁴⁸ de Madariaga, lk 451.

²⁴⁹ Malia, lk 79–81.

²⁵⁰ Laur, lk 194.

²⁵¹ de Madariaga, lk 437.

²⁵² Malia, lk 79–81.

²⁵³ de Madariaga, lk 450; Laur, lk 194.

autokraatiat said ilma reaalse vastupanuta Lääne-Euroopa riikidelt Poola riikluse hävitada.²⁵⁴ Venemaa oli nüüd oma agressiivse välispoliitikaga varvastele astumas Euroopa suurriikidele, kuid riik oli juba piisavalt võimsaks kasvanud, et välist tuge enam ei vajatud. Samuti ei lubanud Prantsuse revolutsioonist tulenenud kaos eurooplastel Venemaa ohule keskenduda, ning Inglismaa oli alles taastumas oma kaotustest Ameerikas.²⁵⁵

Katariina II agressiivse välispoliitika tulemuseks oli Venemaa piiride märgatav laiendamine nii Musta mere kui Läänemere suunas.²⁵⁶ Venemaa oli nüüd kasvanud Euroopa suurimaks riigiks mitte vaid pindalalt, vaid ka rahvaarvult, olles saanud Poola jagamistega juurde ligi kuus miljonit uut alamat. 1796. aastaks, mil Katariina suri, oli Venemaa rahvaarv ligi 40 miljonit.²⁵⁷

1790. aastateks olid paljud valgustajad, nende seas Voltaire, Rousseau ja Diderot, juba surnud ja ei saanud seetõttu anda hinnangut Venemaa reaktsioonile Prantsuse revolutsiooni suhtes ega Poola 2. ja 3. jagamisele. Levesque on aga „Venemaa ajaloo“ 1812. aastal ilmunud neljanda väljaande 5. köites kritiseerinud „sissetungi [Poolasse] ja viimast Poola jagamist“, tuues välja, et poolakad polnud kunagi Venemaad rünnanud ning Vene väejuhid olevat Poolat rünnates tegutsenud raevukalt. Samuti olevat Venemaa vallutatud alade rahvaarv tunduvalt vähenenud. Näitena toob ajaloolane Krimmi, kus olevat varem olnud 120 tuhat elanikku, kuid kaasajaks olevat neid järgi vaid 30 tuhat.²⁵⁸

Kui Peeter 18. sajandi alguses Venemaad oma näo ja tahte järgi üles ehitama hakkas, ei olnud Euroopa absoluutsete monarhiate ja Vene riigikorra erinevused fundamentaalsed. Venemaad peeti Euroopas siiski osaks enda tsivilisatsioonist, vahe oli vaid arenguastmes. Sama sajandi lõpuks aga oli valgustunud Euroopa läbi teinud fundamentaalsed revolutsioonid ja muutused, samas kui Venemaa oli jäänud „vanaks režiimiks“. Nii hakkas läänes taas tekkima pilt Venemaast kui millestki võõrast ja anakronistlikust.²⁵⁹ Venemaa ei jäänud nii aga Euroopas täiesti üksi: tema naabritest suurriigid Preisimaa ja Austria jäid samuti absolutistlikeks ning ei hakanud Venemaad nägema samal määral võõrana kui Lääne-Euroopa riigid. Neid kolme riiki hakati tunda kollektiivse nimetuse *Cours du Nord* all.²⁶⁰

²⁵⁴ Malia, lk 82.

²⁵⁵ Malia, lk 79–80.

²⁵⁶ Laur, lk 187.

²⁵⁷ Malia, lk 82.

²⁵⁸ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 438–439.

²⁵⁹ Malia, lk 84.

²⁶⁰ Malia, lk 84.

Venemaa teostatud Poola esimese jagamise ning mittekatoliiklastele võrdsete õiguste taotlemise Poolas kiitsid valgustajad üldjoontes heaks (märkimisväärseks erandiks on Diderot). Venemaal õnnestus 1770.–1790. aastatel haarata ka alasid Türgilt Musta mere põhjarannikul, mis olid sammud Katariina II „Kreeka projekti“ teostamise suunas. 1790. aastatel muutus Euroopa valgustajate ja liberaalide suhtumine Katariina II agressiivsesse välispoliitikasse. Venemaa reaktsioon Prantsuse revolutsioonile ning just valgustuse teele asunud Poola riikluse hävitamine mõisteti paljude eurooplaste, seal hulgas Levesque'i poolt hukka. Samal perioodil hakkas taas laienema ka tsivilisatsiooniline lõhe Venemaa ja Euroopa vahel: kui Peetri ajal olid ka enamik teisi Euroopa riike absolutistlikud, siis pärast Prantsuse revolutsiooni oli olukord muutunud.

2.4. Valgustajate nõuanded Katariina II-le ja nägemused tulevasest Venemaast

Paljud Katariina II aegsed valgustajad tegid valitsejale reformiettepanekuid, mida järgides oleks nende arvates olnud kõige õigem riiki ja selle arengut juhtida. Hoolimata külmadest diplomaatilistest suhetest Prantsusmaaga oli keisrinnal kogu valitsusperioodi jooksul tihe side ja kirjavahetus Prantsuse valgustajatega, teiste seas Voltaire'i, Diderot' ja D'Alembertiga.²⁶¹ Voltaire'ga oli Katariinal regulaarne kirjavahetus 1763. aastast kuni filosoofi surmani 1778. aastal²⁶². Isiklikud kirjad olid üks peamistest vahenditest, mille kaudu valgustajad keisrinnale soovitusi jagasid.

Katariina II oli oma võimuletulekuks 1762. aastal juba üsna hästi kursis kaasaegsete ajalooliste, õiguslike ja filosoofiliste ideedega, sealhulgas Voltaire'i ja Montesquieu töödega.²⁶³ Oma valitsusajal andis ta seadusi välja meelsasti: „*Полное собрание законов Российской империи*“ sisaldab 5798 seadusakti, mis anti välja Katariina 34 võimul oldud aasta jooksul. Seega andis Katariina keskmiselt välja 12 seadusakti kuus. Oma esimestel valitsusaastatel (1762–1767) andis valitsejanna välja koguni 22 seadusakti ühe kuu kohta.²⁶⁴ Seega pole kahtlustki, et Katariina oli väga aktiivne reformija. Iseküsimus on aga, milliseid muudatusi Katariina teostas, ning mis oli valgustajate arvamus teostatud reformide kohta.

Ühes oma kirjadest Voltaire'le, kes kiirustas Katariinat uusi seadusi välja andma, väljendas valitsejanna: „Mõelge vaid, et need seadused peavad teenima nii Euroopat kui ka Aasiat; millised erinevad kliimad, elanikud, harjumused, arusaamad!“ Tsaarina oli ise kirjutamise ajal reisimas mööda Volga jõge ning kirjeldas Aasiat läbi oma silmade: „Siin on 20 erinevat rahvast, üks pole teisega sarnane.“ Samas tõdes Katariina tungivat vajadust seadusloome järele ning seda, et üldisemaid põhimõtteid on lihtne kehtestada.²⁶⁵

Inna Gorbatovi sõnul oli Katariina II reformiprogrammi eesmärgiks oli kehtestada Venemaal valgustatud monarhia ja mitte minna kaugemale.²⁶⁶ Selle sihi olevat Voltaire heaks kiitnud, kuid Diderot' ideid pidas Katariina liiga radikaalseteks. Valitsejanna arvates ei kehtinud

²⁶¹ Брикнер, lk 636.

²⁶² Inna Gorbatov, 'Voltaire and Russia in the Age of Enlightenment'. – *Orbis Litterarum*, 62, lk 381-393 (2007), <https://doi.org/10.1111/j.1600-0730.2007.00899.x> [külastatud 27.05.2024], lk 387.

²⁶³ Каменский, lk 389.

²⁶⁴ Каменский, lk 383.

²⁶⁵ Каменский, lk 416.

²⁶⁶ Inna Gorbatov, *Catherine the Great and the French Philosophers of the Enlightenment: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot and Grimm* (Bethesda: Academica Press, 2006), lk 20.

Diderot' ideed Venemaa jaoks ega polnud tema riigi jaoks praktilised. Rousseau revolutsioonilisi ideid pidas Katariina suisa väga ohtlikeks ja ei võtnud neid üldse kuulda.²⁶⁷ Kazimierz Waliszewski sõnul ei olnud Katariinal kunagi kirjavahetust Rousseaug, kuid elu lõpus hakkas valitsejanna Rousseause suhtuma vaenulikult.²⁶⁸

2.4.1. Diskussioon Katariina II 1767. aasta instruksiooni üle

Katariina II kirjutas 1767. aastal instruksiooni ehk „Nakazi“ eesmärgiga juhtida samal aastal kokku kutsutud seadusandliku komisjoni tööd.²⁶⁹ Juhendkirja esimene osa publitseeriti Moskvas sama aasta 30. juulil. Instruksioon koosnes 20 peatükist ja 526 artiklist. Veel kaks peatükki, mis puudutasid korda (politseid) ja majandust, kirjastati eraldi 1768. aasta jooksul.²⁷⁰ Katariina II instruksioon põhjustas valgustajate seas palju arutelu ja debatti.

Diderot pidas Katariina „Nakazi“ väljaandmist ning Ülevenemaalise Seadusandliku Komisjoni kokkukutsumist üheks Katariina kõige tähtsamaks reformiks. Kõige pakilisemaks eesmärgiks pidas Diderot võimutäiusest loobumist ning seadusandlikule komisjonile reaalse võimu andmist. Diderot' arvates pidi võimu legitiimsus olema tsaarist eraldiseisev ning tulenema rahva tahtest ja heakskiidust. See võimude vähemalt osaline lahusus oleks parimaks garantiiks sellele, et erinevalt Prantsusmaast, mida Diderot ise tugevalt kritiseeris, ei manduks Venemaa tulevased valitsused pärast Katariina võimuaega.²⁷¹

Diderot uskus aga, et initsiatiivi õiguskoodeksi loomiseks peaks võtma Katariina ise. Diderot' pakutud peamised põhimõtted, mida Katariina peaks järgima, olid iga kodaniku võrdsus seaduse ees, kõikide seisuslike privileegide kaotamine, vara turvalisuse ja selle omamise õigus kõigile, kutse- ja kaubandusvabadus, ning õiglane, võrdne ja madalate maksudega maksusüsteem. Seega oleks Diderot' pakutud koodeksi tulemus olnud ka pärisorjuse kaotamine. Üldisemalt oleks see olnud Diderot' järgi esimene oluline samm tsivilisatsiooni loomiseks Venemaal alates algusest, luues õigusliku, ühiskondliku ja majandusliku raamistiku, mis soodustab põllumajanduse ja teaduste arengut ja eemaldab barjäärid majandustegevusele. Nii kasvaks aja jooksul heaolu ning saaks areneda teadus ja peened kunstid.²⁷²

²⁶⁷ Gorbatov, *Catherine the Great*, lk 20.

²⁶⁸ Казимир Валишевский, 'Вокруг трона. Екатерина II, императрица Всероссийская'. – *Екатерина II Великая, 1762-1796*, lk 757–1129 (Москва: Престиж Бук: Фирма Арбалет, 2010), lk 941.

²⁶⁹ Malia, lk 50.

²⁷⁰ de Madariaga, lk 151.

²⁷¹ Speck, lk 97, 99–100.

²⁷² Speck, lk 101–102.

Diderot tegi Katariina „Nakazile“ kolm soovitus. Esiteks soovitas ta viia pealinn tagasi Moskvasse. Teiseks pakkus ta „tsiviliseerimise plaani teostamiseks“ välja luua mudelpiirkond, mis oleks võrreldes ülejäänud Venemaaga sama suur, kui Prantsusmaa on võrreldes ülejäänud Euroopaga. See ettepanek tulenes Venemaa tohutust suuruselt, kuid erinevalt Diderot’st uskus keisrinna, et nii suurt riiki peab juhtima absoluutse võimuga ainuvalitseja. Diderot’ kolmandaks soovituseks oli rajada Venemaal šveitslaste koloonia. Kolonistid pidid olema venelastele eeskujuks ning aitama nende vaimul läbi kokkupuudete kasvada.²⁷³

Oma kirjas Katariinale 25. augustil 1781 väljendab Diderot aga, et keisrinna olevat temast liiga heal arvamusel ning ülesande, mille Katariina Diderot’le pani, täitmine oleks vajanud Montesquieu sugust geeniust. Nii ütleb Diderot, et vaid Montesquieu oli võimeline kavandama Katariina II-le reflekteerimist väärt ideid.²⁷⁴

Herder kritiseeris tugevalt Katariina „Nakazi“ ja selle programmi juhtida Venemaa arengut edasi läbi seadusandluse. Herderi jaoks, erinevalt Diderot’st, oli „Nakazi“ üks probleem selles, et selle punktid põhinesid liialt Montesquieu „*De l’esprit des lois*“¹ ning Prantsusmaa valitsussüsteemi imiteerimine oli tema arvates Venemaale ebakohane.²⁷⁵ Diderot oli nimelt seisukohal, et Prantsuse monarhia on iseenesest defektne.²⁷⁶ Tõepoolest, „Nakazi“ esimese osa 526 artiklist 294 olid võetud Montesquieu „Seaduste vaimust“.²⁷⁷ Samuti uskus Herder, et Montesquieu on liiga abstraktne ja legalistlik, et teda võtta Venemaa suguse riigi *Bildung*’i²⁷⁸ eeskujuks.²⁷⁹

Herder pidas Montesquieu „Seaduste vaimust“ puuduseks seda, et Montesquieu uuris oma teoses vaid valitsustes ja õukondades toimuvat, kuid mitte riikide ja rahvaste kombeid ja vaimusid. Herderi arvates olevat „Seaduste vaimust“ vaid „metafüüsika surnud seadusraamatu jaoks“, mitte rahvaste *Bildung*’i jaoks. Herderi arvates pidi *Bildung*’i lähtepunktiks olema õukonnakultuuri ja seadusandluse asemel rahva kultuurilise ja sotsiaalse keskkonna uurimine.

²⁷³ Wolff, lk 231–232; Speck, lk 105.

²⁷⁴ Denis Diderot, *Correspondance Générale*. LXXIII. À Catherine II. Paris, 25 août 1781. – *Œuvres complètes de Diderot*, 20. kd (Paris: Garnier, 1877), [https://fr.wikisource.org/wiki/Correspondance_\(Diderot\)/73](https://fr.wikisource.org/wiki/Correspondance_(Diderot)/73) [külastatud 27.05.2024].

²⁷⁵ Speck, lk 224–225; Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 61.

²⁷⁶ Speck, lk 224.

²⁷⁷ de Madariaga, lk 152.

²⁷⁸ *Bildung* on Herderi soovitustes Katariinale läbivalt kasutatud, raskesti tõlgitav mõiste, mida mõtleja kasutab sarnasena terminitega *Kultur* ja *Zivilisation*. Kõik kolm mõistet tähistavad ajaloolise protsessi tulemust, mille käigus õpivad inimesed loodust aina enam valdama, ning selle protsessi lõppfaasi tähistab Herderi jaoks termin *Humanität*. Herderi kasutuses on *Bildung* vahend, et jõuda *Kultur*’i, *Zivilisation*’i ja *Humanität*’ini. (Speck, lk 221)

²⁷⁹ Speck, lk 224–225.

Katariina pidi oma reforme alustama mikrotasandil, et tagada oma rahva sisemine transformatsioon.²⁸⁰ Herder uskus, et Venemaa õiguskoodeks peaks leidma inspiratsiooni ka idamaadest, et sobituda „Vene rahvaste karakteriga, paljususega ja tasemega (*Stufe*)“.²⁸¹

Teine mõtleja, kellelt Katariina oma „Nakazi“ jaoks palju inspiratsiooni võttis, oli itaallane Cesare Beccaria. „Nakazi“ esimese osa 526 artiklist põhinesid 108 Beccaria tuntuimal teasel „Kuritegudest ja karistustest“²⁸², mis ilmus 1764. aastal²⁸³ ja oli valgustusaja üheks sensatsiooniks²⁸⁴. „Kuritegudest ja karistustest“ oli just tõlgitud prantsuse keelde ning tekitas valgustusringkondades ohtralt kõneainet²⁸⁵. Eriti tugevalt mõjutas Beccaria koos Montesquieu'ga „Nakazis“ oma tööga just kuritegude ja karistuste peatükki. Selles peatükis käis Katariina välja ideid, mida polnud varem väljendatud ühegi Euroopa valitseja poolt.²⁸⁶ Beccaria toob „Kuritegude ja karistuste“ 16. peatükis „Piinamisest“ välja, et kui kuritegu on kindlaks tehtud, pole vaja enam teist karistust kui see, mis on seadusega ette nähtud, ja piinamine on kasutu, „kuna kurjategija ülestunnistus on kasutu“. Samas, kui kuritegu pole kindel, „ei tohiks piinata süütut inimest“, sest seaduse järgi on inimene, kelle kuritegu ei ole tõestatud, süütu.²⁸⁷ Katariina tsiteeris seda Beccaria tekstilõiku Nakazi 194. artiklis.²⁸⁸ Samuti kuulutas Nakaz, et ühtki kodanikku ei tohi karistada, kuni ta on kohtus süüdi mõistetud,²⁸⁹ mis, nagu välja toodud, oli üks Beccaria keskseid põhimõtteid. Katariina argumenteeris ka surmanuhtluse vastu rahu ja stabiilsuse aegadel²⁹⁰ – Beccaria oli surmanuhtluse terav kriitik²⁹¹.

Voltaire viitab 1764. aastal ilmunud ja hiljem täiendatud „Filosoofilise sõnaraamatu“ („*Dictionnaire philosophique*“) artiklis „Seadustest“ („*Des lois*“) Katariina instruksioonile. Voltaire'i sõnul tuli „[ü]hele impeeriumile, mis ulatuselt suurem kui omaaegne Rooma riik“ kasuks, et seaduste loomisega pidi seal alustama „otsast peale“. Lihtsam olevat „ehitada uut hoonet kui hakata parandama vana, mille varemeid veel kaua oleks au sees peetud“. Seejärel kirjeldab Voltaire positiivselt selle seltskonna kirevust, kelle Katariina II uue seaduskogu loomiseks kokku kutsus. Seadustest toob Voltaire esimesena välja sallivusseaduse, mis

²⁸⁰ Speck, lk 225.

²⁸¹ Wolff, lk 308.

²⁸² de Madariaga, lk 152.

²⁸³ Beccaria, *Dei delitti e delle pene*.

²⁸⁴ Wolff, lk 115.

²⁸⁵ Laur, lk 154.

²⁸⁶ de Madariaga, lk 152.

²⁸⁷ Beccaria, lk 62.

²⁸⁸ de Madariaga, lk 155.

²⁸⁹ de Madariaga, lk 155.

²⁹⁰ de Madariaga, lk 155.

²⁹¹ Beccaria, lk 86–95.

kehtestas usulise tolerantsi. Seejärel sõnab Voltaire ainuvõimu osas: „Üksmeelselt jõuti otsusele, et on olemas vaid üksainus võim, et tuleb alati vahet teha tsiviilvõimu ja kirikudistsipliini vahel“. Voltaire toob välja „orjadele“ vabaduse andmise „isiklikes maavaldustes“ ning seejärel kiriku valdustes, mis olevat teinud „orjadest inimesed“. Voltaire kiidab seda, et „[k]aristused kohandati süütegudele, ja karistustele anti kasutoov iseloom; enamik süüdlasi määrati avalikele töödele...“, samuti hindab Voltaire positiivselt piinamise ärakaotamist, tuues samataolise põhjenduse Beccariaga.²⁹²

2.4.2. Valgustajate reformiettepanekud Katariina II-le

Hinnangust Venemaa seisukorda enne Peetri valitsemisaega ning Peetri reformidesse tulenesid ka Diderot' nõuanded Katariina II-le selle osas, kuidas oma riiki juhtida ja arendada. Katariina ülesanne oli teha seda, mida Peeter teha ei suutnud: luua poliitiline, majanduslik ja ühiskondlik taristu, mis on iga tsivilisatsiooni baasiks. Seejärel saaks aset leida progress, materiaalse heaolu kasv ning kunstide täiustumine. Samas uskus Diderot, et just Venemaa barbaarne seisukord annab lootust, et Katariina reformid võivad viia soovitud tulemuseni: prantslase idee *nation naissante*'st (sündivast rahvast/riigist) kui *tabula rasa*'st, mille looja tegutsemist minevik ei piira, on tema kirjutistes Venemaa kohta kesksel kohal.²⁹³

Speck on Diderot' tekste Venemaa kohta tervikuna vaadates lugenud välja Diderot reformiplaani Katariinale. Selle plaani kolm keskset, omavahel seotud osa on seadusandlus, haridus ja kolonisatsioon.²⁹⁴ Diderot soovitustest seadusandluse ning kolonisatsiooni osas tuli juttu juba „Nakazi“ käsitlevas alapeatükis.

Diderot' arvates oli riiklik haridusprogramm parim viis sotsiaalse mobiilsuse ja majandusliku heaolu soodustamiseks. Nii soovitas ta Katariinal oma haridusreformi programmi jätkata ja laiendada.²⁹⁵ Diderot väitel oli parim haridussüsteem protestantlikul Saksamaal; nii seadis mõtleja 1773. aastal Katariinale saadetud „Essees õpingutest Venemaal“ („*Essai sur les Études en Russie*“) mudeliks just selle piirkonna.²⁹⁶ Hariduse peamine eesmärk pidi olema poliitiliselt teadlike ning seaduskuulelike kodanike kasvatamine. Sellised kodanikud olevat barjääriks despotismi valitsuse langemise vastu. Selleks pidi kooliprogrammis sisalduma õpetus riigi seaduste kohta. Samuti oli haridus vajalik selleks, et luua tööjõud, kes suudaks oma oskustega

²⁹² Voltaire, *Filosoofiline sõnaraamat* (Tallinn: Eesti Raamat, 1986), lk 269–270.

²⁹³ Speck, lk 96–97.

²⁹⁴ Speck, lk 97.

²⁹⁵ Speck, lk 102–104; Diderot, *Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie*.

²⁹⁶ de Madariaga, lk 493.

Venemaa majandusliku arengut kiirendada. Diderot' haridusprogrammi eesmärk oli soodustada ühiskonnas produktiivsust ja anda kodanikele võimalus sotsiaalsel redelil tõusta. Tulemusena pidi moodustuma majanduslikult aktiivne kolmas seisus.²⁹⁷

August Ludwig Schlözer ei tegelenud ainult ajalooteadusega, sekkudes samuti poliitilistesse debattidesse. Schlözer rõhutas, et tema soovitude teostamisel kiireneks nii Venemaa ajaloo uurimine kui Venemaa areng tervikuna. Sakslane kirjutas 1768. aastal Venemaa kaasaegse olukora kohta teose „*Von der Unschädlichkeit der Pocken in Rußland und von Rußlands Bevölkerung überhaupt*“, mida ta pidas suuniseks Katariinale reformide teostamisel.²⁹⁸

Üks keskseid mõisteid, mida Schlözer kasutab, on *Gelehrsamkeit* (eruditsioon, õpetatus). Schlözeri sõnul oli Peetri ja Katariina peamine saavutus Euroopa *Gelehrsamkeit*'i jäljendades Venemaa „modernsusesse“ viimine.²⁹⁹ Schlözer rõhutas statistika tähtsust nii oma teaduslikus tegevuses kui Katariina II reformide edendamisel. Peterburis viibides soovitas sakslane keisrinnal hakata koguma statistikat kõikide Venemaal toimuvate sündide ja surmade kohta. Katariina võttis 1764. aastal Schlözeri ettepanekud osaliselt vastu. Schlözeri silmis tõstis Katariina toetus statistika kasutamisele riigi reformimisel valitsejanna samale tasemele Peeter I-ga, kelle põhimõtete juurde keisrinna teadlase silmis naases (Peeter pani aluse metodoloogilisele Venemaa rahvaarvu muutumise jälgimisele, kuid pärast tema surma seda enam ei tehtud).³⁰⁰

Schlözer tõi oma „*Von der Unschädlichkeit...’is*“ sarnaselt Diderot'ga tõsise probleemina välja Venemaa alarahvastatuse. Välja pakutud lahendus oli aga erinev. Seni olid Vene valitsejad üritanud probleemi lahendada välismaalastest kolonistide riiki kutsumisega, kuid Schlözer uskus, et see plaan on kulukas ja ebaefektiivne. Selle asemel soovitas ta tsaarinnal keskenduda Venemaa põliselanikkonnale ja nende heaolule.³⁰¹

Selle saavutamiseks oli Schlözeril kaks ettepanekut. Esiteks uskus sakslane, et Peterburi venelaste vähene rõugetesse suremus võrreldes linnas elavate välismaalastega on seotud Vene saunakultuuriga. Seetõttu soovitas Schlözer valitsejannal avalike saunade tegevust toetada. Teiseks tõi Schlözer probleemkohana välja liigse alkoholitarbimise, mis põhjustas meeste varast suremust. Alkoholitarbimise vastu tuli võidelda laiaulatusliku programmiga. Schlözer

²⁹⁷ Speck, lk 102–104; Diderot, *Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie*.

²⁹⁸ Speck, lk 167–168.

²⁹⁹ Speck, lk 209.

³⁰⁰ Speck, lk 205.

³⁰¹ Speck, lk 205.

oli veendunud, et tema nõuandeid järgides kasvaks Venemaa rahvaarv veel Katariina II eluajal kahekordseks.³⁰²

Herder võttis Voltaire'i ja Diderot' debatis Peetri ja Venemaa kohta vahepealse positsiooni. Kui Voltaire pooldas välist ja ülevalt alla arengut ning Diderot sisemist, alt üles progressi, kombineeris Herder prantslaste lähenemised ajalises järjekorras. Peetri alustatu tuli tema järeltulija, Katariina II, poolt lõpuni viia, kuid mitte temaga sama teed mööda, vaid läbi suunamuutuse.³⁰³

Herder lootis oma 1769. aasta reisi päevikut kirjutades vajalikku suunamuutust inspireerida, tehes Katariina II-le mitmeid reformiettepanekuid.³⁰⁴ Herderi arvates pidi Katariina Peetri imporditud euroopaliku kultuuri assimileerima. Nii saaks tekkida uus tsivilisatsioon, mis seni koosnes vaid „asiaatlikule tuumale“ ümber pandud „euroopalikust katted kihist“.³⁰⁵ Herder ütles „Päevikus“, et võttis eeskujult Schlözerilt, Müllerilt, Montesquieult ning Katariinalt endalt.³⁰⁶ Seejärel toob Herder summeeritult välja punktid, mille alusel peaks Venemaad reformima. Mõtles, et teisi riike, sealhulgas Rootsi ning antiikset Kreeka ja Rooma, ei peaks alati eeskujuks võtma ja matkima, ning et Venemaa ei peaks üle võtma Inglise, Prantsuse ja Saksa seadusandlikke kehi. Samas aga oleval idamaades rahvaid, kellelt õppida: nende seas oleval Pärsia, Assüüria, Egiptus, Hiina ja Jaapan.³⁰⁷

Debatis Peterburi Akadeemia üle sünteesis Herder samuti Voltaire'i ning Diderot' lähenemised. Schlözeri arvates oli Akadeemia olulisim Peetri loodud institutsioon, mis andis Vene valitsejatele vahendid selleks, et Venemaa saaks Euroopale arengus järgi jõuda. Voltaire'i sõnul näitas juba Akadeemia asutamine ning teaduste ja kunstide poole pürgimine, et Venemaa oli Euroopale järgi jõudnud. Diderot' arvates sümboliseeris Akadeemia aga kõike, mis Peetri projektiga valesi oli: Akadeemia töötajad olid peamiselt välismaalased, kes teenisid Vene valitsejate, mitte rahva ja riigi huve. Herder ühendas need vaated: Peetri akadeemiat tuli reformida, et tal tekiks *Nationalgeist*.³⁰⁸

Siinkohal on huvitav välja tuua Katariina II arvamus, mida ta väljendas Herderi „Mõtete“ kohta ühes oma memuaaridest. Valitsejanna toob välja, et Herder on vaimulik; sel juhul ei saavat aga

³⁰² Speck, lk 205–206.

³⁰³ Speck, lk 219–220.

³⁰⁴ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 60–61; *Minu 1769. aasta reisi päevik*, lk 72–73; Speck, lk 220.

³⁰⁵ Speck, lk 220–221.

³⁰⁶ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 60.

³⁰⁷ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 60–61.

³⁰⁸ Speck, lk 223–224.

Herderi teos olla filosoofiline, sest „kui inimene on filosoof, siis ta ei saa olla vaimulik“, ja vastupidi.³⁰⁹ Võib järeldada, et Katariina ei arvestanud Herderi ideedega liiga tõsiselt.

2.4.3. Lootused ja ennustused Venemaa tuleviku osas

Valgustusaja mõtlejad ei analüüsinud vaid Venemaa ajalugu ega jaganud ainult soovitusi riigi paremaks juhtimiseks, vaid tegid ka ennustusi ning avaldasid lootusi selle kohta, milline saab olema tulevane Venemaa. Valgustajate tulevikunägemused Venemaa osas olid enamasti seotud nende soovitustega Katariina II-le, mistõttu viimases alapeatükis neid käsitlesimegi.

Julgeima tulevikuennustuse tegi ilmselt Herder, kes oli veendunud, et Venemaa *Bildung*'it saaks kiirendada, kui riigi pealinn viidaks Musta mere kaldale. Herder uskus, et kultuuri geograafiline levik sõltub tugeval määral kliimast.³¹⁰ Herderi „Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast“ kuuenda raamatu kolmas alapeatükk kirjeldab „[Orgaanilist ehitust] piirkondades, kus elavad kauni kehaehitusega rahvad“³¹¹ („*Organisation des Erdstrichs schöngebildeter Völker*“³¹²). See piirkond asub Kašmiiri ja Kreeka vahel ning olevat inimkultuuri edasijõudmisse tänu looduslikele oludele märkimisväärselt panustanud.³¹³ Musta ja Kaspia mere vahel olevat „inimese kehaehituse kaaluksel võnkunud keskel ja ühel kaalukaasil on Kreeka, teisel India, lääts ning ida.“³¹⁴ Speck tõlgendab, et piirkond Kaspia ja Musta mere vahel oli Herderi arvates kõige soodsam asukoht kauni kehaehitusega rahvaste piirkonnas. Nii on arusaadav, miks Herder soovitas Venemaa arengu nimel pealinna liigutamist Aasovisse.³¹⁵

Herder kirjutas oma „Päevikut“ 1768–1774 toimunud Vene-Türgi sõja ajal ja toetas täielikult Katariina sõjategevust, oodates türklaste minemaajamist Konstantinoopolist ning Venemaa võimu Musta mere ja Vahemere idaosa üle.³¹⁶ Herder uskus, et vaid pealinna liigutades võib Venemaa saada tõeliselt tsiviliseerituks. Nii kutsus Herder Katariinat üles arendama Ukrainat, vabastama Türgi võimu all olnud slaavi rahvad ja Kreeka. Herder uskus, et Musta mere piirkonnal on peale suurepärase kliima ka strateegiline asukoht, millest Venemaa võiks oma *Bildung*'i jaoks majanduslikult kasu lõigata.³¹⁷

³⁰⁹ Каменский, lk 420.

³¹⁰ Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*; Speck, lk 251.

³¹¹ Herder, *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*, lk 226.

³¹² Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, lk 222.

³¹³ Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, lk 222–226; Herder, *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*, lk 226–230; Speck, lk 251.

³¹⁴ Herder, *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*, lk 229; Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, lk 224–225.

³¹⁵ Speck, lk 253.

³¹⁶ Speck, lk 226; Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 59.

³¹⁷ Speck, lk 226–228.

Samas on Herderi väide, et Venemaa kese asub Musta mere põhjakaldal, Specki arvates üsna kahtlustäratav.³¹⁸ Ka bakalaureusetöö autori arvates tekitab väide küsimusi, kuna Herder oli samuti nende seas, kes kritiseeris Venemaa pealinna paigutamist Peterburri linna asukoha tõttu riigi loodeservas; Musta mere rannik asus aga Venemaa edelapoolses ääres, seega poleks ka sinna rajatud pealinn asunud riigi keskosas. Specki arvates kumab tekstilõigust läbi see, et Herderi idee ei keskendu peamiselt Vene tsivilisatsioonile, vaid Musta mere piirkonna arendamine olevat oluline kogu inimsivilisatsioonile ja -kultuurile laiemalt.³¹⁹ Ka „*Vom Einfluß der Regierung auf die Wissenschaften*”is“ kuulutas Herder, et pärast seda, kui kunst ja teadus on Euroopas alla käinud, liigub nende kese kas Inglise kolooniatesse Ameerikas või reformitud Venemaale südamega Musta mere ääres. Herderi arvates pidi just Ukraina tulevikus saama maailmakultuuri keskuseks, kuid mõtleja toonitas, et selleks pidi Katariina teostama tema pakutud reformid.³²⁰

Herder väljendas oma „Adrasteas“ ettekuulutuse Venemaa kaugema tuleviku kohta, andes pildi sellest, millisena Venemaa mõne sajandi pärast olema saab.

*Venemaa uus kese asetseks Musta mere rannikul, ta oleks teinud nii oma Aasia kui Euroopa provintsid viljakaks, tulutootvaks ja haritavaks. ... Aasia ligipääsmatust südamest avaneks kõigi kaubateede aort; Osmani [riik] ei eksisteeriks enam; Vahemeri oleks see, mis ta olema peaks. ... Maailma vaba sadam, kõigile rahvastele avatud idamaailma meri; kui tohutu, rikas, võimas, töökas, energiline kaubanduslik impeerium Venemaa oleks!*³²¹

Sydoruki sõnul olid Herderi seisukohad Venemaa osas „segu realismist ja idealismist“. Mõtleja esimene luuletus oli „Suurele kuningale Kyrosele“ („*An den Grossen Koenig Cyrus*“), milles ta võrdles Peeter III-t kuningas Kyrosega, kes tõi rahu vangistatud iisraellastele, kelle all Herder pidas silmas idapreislasi.³²²

Herder oli tõepoolest Euroopa kultuuri tuleviku osas skeptiline. Euroopa tugevuseks olevat võimekus kiiresti kaupu vahetada, kuid nõrkuseks vähene kultuuriline loomingulisus. Võrreldes antiikaja kultuuridega olevat Euroopa kultuur külm, mehaaniline ja abstraktne, Euroopa elanike väljavaade erinevalt antiikajast aga tühi ja kosmopoliitne. Kaasaegse Euroopa

³¹⁸ Speck, lk 253–254.

³¹⁹ Speck, lk 253–254.

³²⁰ Speck, lk 226–228.

³²¹ Wolfgang Gesemann, 'Herder's Russia'. – *Journal of the History of Ideas*, 26. köide, nr. 3 (Jul. - Sep., 1965), lk 424-434, <https://doi.org/10.2307/2708391> [külastatud 28.05.2024], lk 432.

³²² John P. Sydoruk, 'Herder and the Slavs.' – *AATSEEL Journal*, 13. köide, nr. 3 (Sept. 15, 1955), lk 71–75, <http://www.jstor.org/stable/43678251> [külastatud 28.05.2024], lk 72.

kultuuril puudus sisemine tugevus, ühtsus ja kesksus. Euroopa olevat küll dünaamiline ja avatud, kuid maailmajagu ühendavad sidemed olid juurtetud ja kunstlikud.³²³

Nii oli Venemaa Herderile tähtis: ta kahtles Euroopa kultuuri elujõulisuses ning lootis, et Venemaal võib olla tulevases kultuuris keskne roll. Kontrastina Diderot'le uskus Herder aga, et Vene kultuuri arenguni ei vii nullist alustamine, vaid iidse ja moodsa, Euroopa ja Aasia ajaloo süntees, mis viiks „tõeliselt globaalse kultuurini“. Kui Peeter valmistas Euroopa jäljendamiseks ette nende kultuuride liitmise, pidi Katariina andma kultuurile tugevad juured. Tuleviku Venemaal pidi olema Euroopa dünaamilisus ja Aasia sisemine tugevus. Musta mere ääres pidi Venemaast saama „uus Kreeka, harmooniline tervik, kuid palju laiema ulatusega kui antiikajal“. Herder lootis, et tulevane Vene kultuur kiirgab väljapoole ning viib ülemaailmse kultuurilise regenereerumiseni.³²⁴ Herder väljendas oma „1769. aasta reisi päevikus“, et kunagi tuleb aeg, monarh ja sajand, mis imiteerimise läbi arenenud, kuid ebatäiuslikuks jäänud vene rahva täiuseni juhib. Sealjuures kiidab Herder Peeter I-t, kes jäävat alatiseks loojaks, ja kelle suurteos oli³²⁵ „Viia ühe rahvuse kultuur täiusele!“³²⁶

Sama julge ennustuse tegi valgustusaja suuremate mõtlejatest vaid Rousseau, kuid tema suhtumine Venemaa tulevikku oli drastiliselt teistsugune ja pessimistlikum. Rousseau kuulutas „Ühiskondlikus lepingus“: „Vene impeerium tahab alistada Euroopat, kuid langeb hoopis ise sõltuvusse. Tatarlased, kes on tema alamad või naabrid, saavad nii tema kui meie isandaiks. ... Kõik Euroopa kuningad teevad koostööd selle kiirendamiseks.“³²⁷ Seda ennustust Voltaire oma juba käsitletud essees „Peeter Suur ja J.-J. Rousseau“ aga koguni naeruvääristab. Voltaire toob välja, et Nogai tatarlased suudavad välja panna vaid kuni kaksteist tuhat sõjameest. Voltaire'i sõnul on barbarid võitnud tsiviliseeritud rahvaid vaid siis, „kui viimased on unarusse jätnud taktika, ning nomaadirahvad on alati arvult liiga väiksed“, et nende armeed saaksid suurte riikide omadega konkureerida. Voltaire ütleb teravalt, et Rousseau „ei mõista mitte midagi“, ning Voltaire ei usu, et ka antiikajal esines võrreldavat söakust sellega, mida oleks vaja, et „nelja eskadroniga“ vallutada kogu Euroopa.³²⁸

Diderot oli veel 1770ndate alguses Venemaa tuleviku suhtes optimistlik ning uskus, et Euroopa on languses vana tsivilisatsioon, kuid Venemaa on tema noor ja energiline, progressi suunas

³²³ Speck, lk 260–262.

³²⁴ Speck, lk 263.

³²⁵ Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, lk 16–17.

³²⁶ Herder, *Minu 1769. aasta reisi päevik*, lk 20.

³²⁷ Rousseau, *Ühiskondlikust lepingust*, lk 69; *Du contrat social*, lk 265.

³²⁸ Voltaire, *Pierre le Grand et J.-J. Rousseau*.

liikuv vastand. Hiljem jõudis Diderot Venemaa suhtes samuti negatiivse suhtumiseni, jäädes küll Rousseau ettekuulutusest mõõdukamaks. See ilmneb Diderot viimases kirjutises Venemaa kohta, mille ta seadis teksti 1780. aastal „*Histoire de Deux Indes*’i“ kolmanda versiooni jaoks. Diderot avaldas oma kahtlust Katariina reformiprogrammi edus: Venemaa arengut piiravat despotism, impeeriumi tohutu suurus ning keeleline mitmekesisus. Nooruslikud „esimesed venelased“ (*premiers Russes*) ei pruukinud enam eksisteerida: Katariina alamad polevat enam raevukad, kuid vabad barbarid, vaid argpükslikud orjad. Vene rahvas olevat juba vanas eas ja nii sarnasem indialastega.³²⁹

Bakalaureusetöö autor oleks andnud hinnangu, et Diderot pettus Katariinas, kuna ta ei jaganud hoolimata „Nakazi“ välja andmisest ja kokku kutsutud seadusandlikust komisjonist ära osagi oma võimutäiusest. Sellele argumenteerib vastu aga Speck, kelle arvates ei saa Diderot kaldumist pessimismi selgitada muutunud arvamusega Katariina II suhtes. Specki arvates tulenes Diderot’ arvamuse muutumine sellest, et kui mõtleja uskus eelnevalt, et Venemaa on tõusvas ajaloolises tsükliis, hakkas ta hiljem uskuma, et riik on jõudnud juba allakäigu tsüklini. Selle muutmiseks saavat valitseja vähe ära teha.³³⁰ Seega olevat Diderot’ hinnang muutunud vaid Venemaa paiknemise osas omaenda teooria raamide sees.

Peeter I eksimustest vaatamata jäi Levesque Venemaa tuleviku suhtes ettevaatlikult optimistlikuks. Levesque uskus, et ka Peetri tegevus oli oluline, kuna Venemaa ei kaldunud tema reformidega ajaloolise progressi teelt kõrvale ja tema tehtud vead olid järgmiste valitsejate poolt korrigeeritavad. Levesque uskus, et Peetri-järgsed valitsejad, nagu peatükis Venemaa ajaloo kohta välja toodud³³¹, paljuski seda tegidki. Tähtsaim muudatus olevat olnud venelaste orjamentaliteedi ringipööramine.³³² Katariina II üritas Levesque’i sõnul vähendada võimu despootlikkust läbi seadusandluse ja hariduse.³³³ Levesque loetleb veel mitmeid positiivseid ja valgustatud aspekte Katariina võimuperioodi juures. Katariina arendas Elisabeti loodud Kunstide Akadeemiat ja Anna loodud Kadetikorpus, ³³⁴ kutsus riiki koloniste ja asutas

³²⁹ Speck, lk 67, 108–110.

³³⁰ Speck, lk 67, 108–110.

³³¹ Vt lk 30.

³³² Speck, lk 156, 165.

³³³ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 421–430, 432; Speck, lk 165.

³³⁴ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 426–427.

uusi linnu³³⁵. Ta hindas oma eelkäijaid ja lasi Étienne Falconet’l Peeter I mälestuseks rajada ratsamonumendi³³⁶. Katariina olevat iseloomult olnud õrn, kannatlik ja rahul ka vähesega³³⁷.

Samas kritiseerib Levesque Katariina valitsusaja viimast osa, mis olevat olnud „õnnetu Venemaale“ ja „alandav suveräänile“. Riigil olevat sel perioodil puudunud vahendid, et seadused maksuma panna. Venemaal olevat sel perioodil kannatused kasvanud, kaupade hinnad viiekordistunud, ning paljud inimesed olid rietatud vaid räbalatesse. Selles polevat süüdi olnud aga mitte Katariina ise, vaid tema favoriidid. Nii pani Levesque Orlovile ja Potjomkinile süüks Katariina vastu füüsilise vägivalla kasutamist, samuti süüdistas ta Katariina armastatuid Poola jagamiste teostamises.³³⁸ Nii näib, et Levesque üritas kaitsta Katariina head kuvandit hoolimata sellest, et tema valitsusajal, eriti selle lõpuosas, tehti asju, mida ta pidas vajalikuks hukka mõista.

Kõige julgema ja väga positiivse ennustuse tegi Herder, kes nägi vaimusilmas uut maailmakultuuri, mille kese oleks Venemaa pealinnaga Musta mere ääres. Rousseau ennustas aga, et tatarlased vallutavad Venemaa ja seejärel ka Euroopa. Voltaire hindas Rousseau’ ennustust aga naeruväärseks ja vigastel alustel põhinevaks. Diderot varasem optimism Venemaa tuleviku osas oli 1780. aastaks asendunud pessimismiga: mõtleja uskus, et Vene tsivilisatsioon on juba allakäiguteel. Levesque andis tagasivaatavalt Katariina II valitsusaja esimesele poolele positiivse ja teisele negatiivse hinnangu, süüdistades valestiläinus, muuhulgas Poola jagamistes, Katariina favoriite.

³³⁵ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 430–431.

³³⁶ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 431–433.

³³⁷ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 433.

³³⁸ Levesque, *Histoire de Russie*, 5. kd, lk 436–441.

Kokkuvõte

Kuni Peeter I valitsusaja alguseni pidasid eurooplased Venemaad läbivalt barbaarseks, despootlikuks ja tagurlikuks riigiks. Informatsioon riigi kohta põhines peamiselt eurooplaste reisikirjeldustel. Venelastest esitati enamasti negatiivne kujund: rahvast kujutati metsikuna, alkoholilembesena, pahelisena, jõhkрана ja ropusuisena.

Peeter I valitsusaja jooksul toimus aga eurooplaste Venemaa-kuvandis drastiline muutus. Peetri Euroopa-turnee, reformide ja Põhjasõja võidu tulemusena hakati Läänes rääkima Venemaast kui progressile asunud riigist. Valitses lootus, et Peetri reformidega jõuab Venemaa Euroopale arengus järgi või isegi möödub temast. Aadelkonna euroopastumine, prantsuse keele kasutuselevõtt ja tihenened kontaktid eurooplastega aitasid samuti riigi euroopalikku kuvandit kinnitada.

18. sajandi keskel hakkasid diskursuses Venemaa kohta domineerima valgustusaja mõtlejad ja mõtted. Käsitletavad teemad nihkusid Venemaa geograafilistest kirjeldustest ning venelaste eluolu ja kombestiku kujutamisesest debatini Vene ajaloo, tsiviliseeritusastme ja valitsusvormi osas ning selle üle, kuidas peaksid tema valitsejad tegutsema ja riiki reformima.

Küsimus, millele valgustajad Vene ajaloo osas enim tähelepanu pöörasid, oli Peeter I teostatud reformid ning nende mõju. Voltaire'i ja Herderi maalitud kuvand Peeter I-st on positiivne, kusjuures Voltaire'i pilt valitsejast on eriti idealiseeritud: mõtleja väitel arenes Venemaa vaid mõne aastakümnega rohkem kui Euroopa nelja-viie sajandiga. Rousseau, Diderot ja Levesque toovad aga välja mitmeid probleemkohti Peeter I tegevuses, reformides ja nende teostamiseks kasutatud meetmetes. Levesque, kes andis oma kaheksaköitelises „Venemaa ajaloos“ kõige põhjalikuma valgustusaegse ülevaate Vene ajaloo kohta, väitis, et enne tatari-mongoli vallutust 13. sajandi keskel oli Venemaa arenenumgi kui Euroopa, kuid tatari ikke ajal jäi areng seisma. Levesque ja Encyclopédie andsid positiivse hinnangu Peetri isa Aleksei Mihhailovitši tegevusele, tuues välja tema mõõduka reformimeelsuse, samas kui Levesque'i sõnul teostasid Peeter ning Ivan IV oma reforme liiga kiiresti ja julmalt.

Valgustajad keskendusid oma Venemaa-teemalises diskursuses oleviku asemel Vene ajaloo uurimisele ning Katariina II-le reformisoovituste andmisele. Siiski on võimalik välja tuua mõned konkreetsemad valgustusaegsete filosoofide antud hinnangud. Voltaire ja Herder tõid välja Venemaa ebaühtlase arengutaseme: riigi mõned provintsid olevat palju arenenumad kui teised. Diderot pidas Venemaad eel- või poolsotsiaalseks riigiks, kohati ka endiselt

barbaarseks. Herder on „Minu 1769. aasta reisi päevikus“ Venemaad kirjeldanud aristokraatliku despotismina. Louis de Jaucourt'i kirjutatud Encyclopédie artiklid räägivad aga teineteisele vastu: 1754. aastal kirjutas de Jaucourt artikli despotismi kohta, kus Venemaad kordagi ei mainitud, kui 1765. aastal ilmunud artiklis piiratud monarhiast nimetab prantslane Venemaa riigikorda puhtaks despootiaks. Tegime järelduse, et de Jaucourt'i hinnang Venemaa riigikorra kohta oli Katariina II valitsusaja alguseks muutunud negatiivsemaks.

Venemaa teostatud Poola esimene jagamine kiideti Euroopa valgustajate poolt üldiselt heaks, erandiks oli aga Diderot. 1790. aastateks oli suhtumine Katariina II agressiivsesse välispoliitikasse aga muutunud. Pettuti Venemaa reaktsioonis Prantsuse revolutsioonile ning äsja valgustuse teele asunud Poola riikluse hävitamises. 18. sajandi viimasel kümnendil hakkas vahe Venemaa ja Euroopa vahel eurooplaste tajus esimest korda sajandi jooksul taas kasvama, kuna kui Euroopa progress oli Prantsuse revolutsiooniga drastiliselt kiirenenud, jäi Venemaa endiselt absolutistlikuks monarhiaks (või, nagu öeldud, suisa despootiaks).

Paljude mõtlejate silmis oli Katariina II teine suur Venemaa reformija Peetri järel ning pidi tema alustatud tööd jätkama. Keisrinnale soovitude jagamine näib olevat olnud enamike käsitletud mõtlejate meelistegevuseks, arvestades esitatud soovitude hulga ja mahuga. Vastakaid arvamusi tekitas Katariina II 1767. aastal välja antud instruksioon ehk „Nakaz“. Diderot' hinnangul jäi Katariinal teostamata olulisim reform – ainuvõimu äraandmine. Herderile oli vastumeelt „Nakazi“ liigne tuginemine Montesquieu „Seaduste vaimule“: sakslase arvates oleks Venemaa seaduskoodeksi loomisel tulnud arvestada Venemaal elavate rahvaste kultuuri, kommete, iseloomu ja arengutasemega.

Diderot' peamiste soovitude seas Katariinale olid riikliku haridusprogrammi edendamine ning Venemaale šveitslaste koloonia rajamine. August Ludwig Schlözer tõi Katariina-aegse Venemaa peamiste probleemidena välja riigi alarahvastatuse ja lohkava alkoholismi. Lahendusena soovitas ta pana rõhku venelaste tervisele läbi saunakultuuri edendamise ja alkoholivastase kampaania. Herder sünteesis oma reformiplaanis Voltaire'i ja Diderot' lähenemised: Peetri alustatud muutused oli vaja Katariinal kinnistada läbi suunamuutuse ning Peetri imporditud Euroopa kultuurile oli vaja Venemaal anda juured.

Kõige julgemad tulevikuennustused andsid vaadeldud mõtlejate seast Herder ja Rousseau. Herder soovis, et Venemaa pealinn liigutataks Musta mere äärde. Nii oleks Venemaa Herderi kohaselt saanud tulevase maailmakultuuri keskuseks. Rousseau aga ennustas nii Venemaa kui ülejäänud Euroopa vallutamist tatarite poolt. Diderot, kes veel 1770. aastate alguses oli

Venemaa tuleviku suhtes optimistlik, pöördus aastakümne jooksul pessimismi, jõudes järeldusele, et Venemaa on jõudnud allakäivasse ajaloolisse järku. Levesque hindas Katariina II valitsusaja esimest poolt positiivselt, kuid süüdistas Katariina favoriite järgnenud materiaalsete tingimuste allakäigus ning Poola jagamistes.

Kui mõni tulevane uurija peaks soovima käsitleda Venemaa kuvandit Katariina II valitsusajal, tasub tal arvestada, et Venemaa kaasaegsest kuvandist ja eluolust maalivad valgustajatest palju parema pildi reisikirjeldused. Valgustajad eelistasid anda hinnanguid Venemaa ajaloo ning tuleviku kohta ning esitada soovitusi riigi juhtimiseks, mitte keskenduda kaasaegsele situatsioonile.

Mitmed relevantset allikad jäid bakalaureusetöös käsitlemata kahel põhjusel: esiteks füüsilise ja virtuaalse tekstide kättesaamatus, teiseks autori keelebarjääri tõttu. Näiteks jäi üks väga relevantne sekundaarallikas, Inna Gorbatovi „*Catherine the Great and the French Philosophers of the Enlightenment: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot and Grimm*“ (Bethesda: Academica Press, 2006) töös peaaegu käsitlemata, kuna füüsilisel kujul teost Eesti raamatukogudes ei asu ning interneti kaudu pääseb ligi vaid üksikutele lehekülgedele raamatust. Teemal edasisi uurimusi koostav autor peaks kindlasti ka heal tasandil valdama saksa ja vene keelt, kuna mitmed allikad on kättesaadavad vaid nendes keeltes.

Tööd lugedes tuleb samuti arvestada bakalaureusetöö nõuetega: mahupiirangu tõttu kitsendati uurimisteemat korduvalt. Tänu kitsamale uurimisküsimusele oli aga võimalik jõuda ammendavama vastuseni ning anda töö autorile teadaolevalt esimene taoline ülevaade Venemaa kuvandist valgustajate silme läbi Katariina II valitsusajal.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Allikad

Beccaria, Cesare. *Dei delitti e delle pene*. – *Edizione Nazionale delle opere di Cesare Beccaria*. 1. köide. Milano: Mediobanca, 1984.

Diderot, Denis. *Correspondance Générale*. LXXIII. À Catherine II. Paris, 25 août 1781. – *Œuvres complètes de Diderot*. 20. köide. Paris: Garnier, 1877.

[https://fr.wikisource.org/wiki/Correspondance_\(Diderot\)/73](https://fr.wikisource.org/wiki/Correspondance_(Diderot)/73) [külastatud 27.05.2024].

Diderot, Denis. *Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie*. – *Œuvres complètes de Diderot*. 3. köide. Paris: Garnier, 1875.

https://fr.wikisource.org/wiki/Plan_d%E2%80%99une_Universit%C3%A9_pour_le_gouvernement_de_Russie [külastatud 27.05.2024].

Jaucourt, Louis de. 'Despotisme'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de letters*. 4. kd, lk 886–889, 1754.

<http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v4-2246-0/> [külastatud 27.05.2024].

Jaucourt, Louis de. 'Monarchie limitée.' – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de letters*. 10. kd, lk 637, 1765.

<http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v10-1724-3/> [külastatud 27.05.2024].

Jaucourt, Louis de. 'Monarchie'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de letters*. 10. kd, lk 636, 1765.

<http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v10-1724-0/> [külastatud 27.05.2024].

Jaucourt, Louis de. 'Moskow'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de letters*. 10. kd, lk 751, 1765.

<http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v10-2060/> [külastatud 27.05.2024].

Jaucourt, Louis de. 'Pétersbourg'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de letters*. 12. kd, lk 463–464, 1765.

<http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v12-1021-0/> [külastatud 27.05.2024].

Jaucourt, Louis de. 'Russie'. – *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de letters*. 14. kd, 1765.

<http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v14-1564-0/> [külastatud 27.05.2024].

Herder, Johann Gottfried. *Journal meiner Reise im Jahr 1769*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 1999.

Herder, Johann Gottfried. Minu 1769. aasta reisi päevik. – *Torm ja tung: valik varaseid kirjatöid*. Koostanud Jaan Undusk. Lk 7–133. Tartu: Ilmamaa, 2022.

Herder, Johann Gottfried. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker-Verlag, 1989.

Herder, Johann Gottfried. *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*. Toim. Leino Pahtma. Tartu: Ilmamaa, 2019.

Levesque, Pierre Charles. *Histoire de Russie, corrigée et augmentée par l'auteur, et conduite jusqu'à la mort de l'Impératrice Catherine II*. 3. trükk, 1. köide. Hambourg, Brunswick: Chez Pierre-François Fauche et Compagnie, 1800.

<https://books.google.mw/books?id=NxOAAAACAAJ> [külastatud 27.05.2024].

Levesque, Pierre Charles. *Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe. Revue et augmentée d'une vie inédite de Catherine II par l'auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul Ier, et publiée avec des notes par MM. Malte-Brun et Depping*. Toim. Conrad Malte-Brun ja Georges Bernard Depping. 4. trükk, 4. köide. Paris: Fournier, Libraire, 1812.

<https://books.google.ee/books?id=-0oVAAAAQAAJ> [külastatud 27.05.2024].

Levesque, Pierre Charles. *Histoire de Russie, et des principales nations de l'empire russe. Revue et augmentée d'une vie inédite de Catherine II par l'auteur, continuée jusqu'à la mort de Paul Ier, et publiée avec des notes par MM. Malte-Brun et Depping*. Toim. Conrad Malte-Brun ja Georges Bernard Depping. 4. trükk, 5. köide. Paris: Fournier, Libraire, 1812.

<https://books.google.ee/books?id=E0sVAAAAQAAJ> [külastatud 27.05.2024].

Levesque, Pierre Charles. *L'homme pensant ou Essai sur l'histoire de l'esprit humain*. Amsterdam: Chez Marc-Michel Rey, 1779.

<https://books.google.ee/books?id=TeNAAAAAcAAJ> [külastatud 27.05.2024].

Levesque, Pierre Charles. Mémoire sur la Pravda Russkaja publié par André Mazon et Michel Laran. – *Revue des Etudes Slaves* 41, nr. 1-4 (1962), lk 27-60. Paris: Imprimerie Nationale, 1962. https://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1962_num_41_1_1789 [külastatud 27.05.2024].

Manifest kõigile Eestimaa rahvastele, 27.11.1918. – *Riigi Teataja* 1918, 1, 1.

Montesquieu. *De l'esprit des lois*. 1. köide. London: Nourse, 1772.

[https://fr.wikisource.org/wiki/De_1%E2%80%99esprit_des_lois_\(%C3%A9d._Nourse\)/Texte_entier](https://fr.wikisource.org/wiki/De_1%E2%80%99esprit_des_lois_(%C3%A9d._Nourse)/Texte_entier) [külastatud 27.05.2024].

Olearius, Adam. *The travels of Olearius in seventeenth-century Russia*. Toim. Samuel H. Baron. Stanford (Calif.): Stanford University Press, 1967.

Rousseau, Jean-Jacques. *Du contrat social ou principes du droit politique*. Paris: Garnier, 1960.

Rousseau, Jean-Jacques. *Ühiskondlikust lepingust ehk riigiõiguse põhiprintsiibid*. Tallinn: Varrak, 1998.

Voltaire. Essai sur les mœurs. – *Œuvres complètes de Voltaire*. 11.–13. köide. Paris: Garnier, 1878. https://fr.wikisource.org/wiki/Essai_sur_les_m%C5%93urs [külastatud 27.05.2024].

Voltaire. *Filosoofiline sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Raamat, 1986.

Voltaire. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. – *Œuvres complètes de Voltaire*. 16. köide, lk 371–639. Paris: Garnier, 1878.

https://fr.wikisource.org/wiki/Histoire_de_1%E2%80%99empire_de_Russie_sous_Pierre_le_Grand/%C3%89dition_Garnier [külastatud 27.05.2024].

Voltaire. Pierre le Grand et Jean-Jacques Rousseau. – *Œuvres complètes de Voltaire*. 20. köide, lk 218–222. Paris: Garnier, 1878.

[https://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_philosophique/Garnier_\(1878\)/Pierre_le_Grand_et_Jean-Jacques_Rousseau](https://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_philosophique/Garnier_(1878)/Pierre_le_Grand_et_Jean-Jacques_Rousseau) [külastatud 27.05.2024].

Sekundaarkirjandus

Arel, Maria Solomon. *English Trade and Adventure to Russia in the Early Modern Era: The Muscovy Company, 1603–1649*. Lanham (Md.): Lexington Books, 2019.

Bushkovitch, Paul. *Peter the Great: Second Edition*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2016.

Cross, Anthony Glenn. *Peter the Great through British eyes: Perceptions and Representations of the Tsar since 1698*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

- de Madariaga**, Isabel. *Russia in the Age of Catherine the Great*. New Haven: Yale University Press, 1981.
- French**, Richard Antony. „History of Kyiv“. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Kyiv/History> [külastatud 27.05.2024].
- Frensdorff**, Ferdinand. 'Schlözer, August Ludwig.' – *Allgemeine Deutsche Biographie*. 31. köide, lk 567–600. Leipzig: Duncker & Humblot, 1890.
- Gesemann**, Wolfgang. 'Herder's Russia'. – *Journal of the History of Ideas*, 26. köide, nr. 3 (Jul. - Sep., 1965), lk 424–434. <https://doi.org/10.2307/2708391> [külastatud 28.05.2024].
- Gorbatov**, Inna. *Catherine the Great and the French Philosophers of the Enlightenment: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot and Grimm*. Bethesda: Academica Press, 2006.
- Gorbatov**, Inna. 'Voltaire and Russia in the Age of Enlightenment'. – *Orbis Litterarum*, 62, lk 381-393 (2007). <https://doi.org/10.1111/j.1600-0730.2007.00899.x> [külastatud 27.05.2024].
- Hartley**, Janet. 'Changing Perspectives: British Views of Russia from the Grand Assembly to the Peace of Nystad.' – *Peter the Great and the West: New Perspectives*. Toim. Hughes, Lindsey. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2001.
- Hughes**, Lindsey. *Peter the Great: A Biography*. Yale University Press: New Haven and London, 2004.
- Langer**, Lawrence N. *Historical Dictionary of Medieval Russia*. Lanham etc.: Rowman & Littlefield, 2021.
- Laur**, Mati. *Impeeriumi süünd: Venemaa ajalugu Peeter Esimesest Katariina Teiseni*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 2022.
- Malia**, Martin. *Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Cambridge (Mass.), London: Belknap Press of Harvard University Press, 2000.
- Massie**, Robert K. *Peter the Great: his life and world*. London: Abacus, 1993.
- Paul**, Michael C. 'Western Negative Perceptions of Russia: "The Cold War Mentality" over Five Hundred Years'. – *International Social Science Review* 76, nr 3/4 (2001), lk 123–152.
- Sergejev**, Vladimir; **Vseviiov**, David. *Venemaa - lähedane ja kaugel: aegade algusest kuni Vassili III-ni*. Tallinn: Valgus, 2007.

Speck, Reto Peter. *The history and politics of civilisation: the debate about Russia in French and German historical scholarship from Voltaire to Herder.* Doktoritöö, Queen Mary University of London, 2010.

Sydoruk, John P. 'Herder and the Slavs.' – *AATSEEL Journal*, 13. köide, nr. 3 (Sept. 15, 1955), lk 71–75. <http://www.jstor.org/stable/43678251> [külastatud 28.05.2024].

Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* Stanford, California: Stanford University Press, 1994.

Брикнер, Александр Густавович. 'Иллюстрированная история Екатерины Второй'. – *Екатерина II Великая, 1762-1796*, lk 5–756. Москва: Престиж Бук: Фирма Арбалет, 2010.

Валишевский, Казимир. 'Вокруг трона. Екатерина II, императрица Всероссийская'. – *Екатерина II Великая, 1762-1796*, lk 757–1129. Москва: Престиж Бук: Фирма Арбалет, 2010.

Каменский, Александр Борисович. *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века.* Санкт-Петербург: Наука, 2019.

Summary

The Image of Russia during the Reign of Catherine II (1762–1796) through the Eyes of European Enlightenment Philosophers

The central question of this thesis is the following: Which kind of image of Russia did European Enlightenment philosophers create in their works on Russia during the reign of Catherine II?

In the first chapter of the bachelor thesis, the author gives a short overview of the image of Russia before the reign of Catherine II. Until the end of the 17th century, Europeans viewed Russia as a barbaric and regressive country ruled by despotism. Russians were depicted as being wild, sinful, brutish, and were blamed of excessively swearing and consuming alcohol.

During the reign of Peter I (1696–1725), a drastic shift of the image of Russia took place in the eyes of Europeans. Due to Peter's travels in Europe, his reforms and his victory over Sweden in the Northern War of 1700–21, Europeans started to believe that Russia has stepped on the path of progress and will soon catch up with Europe in their civilizational and cultural development.

In the middle of the 18th century, Enlightenment philosophers and ideas started to dominate the discourse about Russia in Europe. The debate on Russia shifted from general and geographical descriptions of the country to a conversation about Russian history, Russia's degree of civilization and the nature of her government. This debate is precisely what the main chapter of this thesis is about.

Voltaire and Herder held a positive opinion of the rule of Peter I; Voltaire, indeed, claimed that Russia developed more in a few decades than Europe in four or five centuries. Rousseau, Diderot and Levesque, however, criticized the reforms of Peter and the methods he used to enforce them. Pierre Charles Levesque claimed in his „History of Russia“ that before the Tatar-Mongol invasion of Russia in the middle of the 13th century, Russia was even more advanced than Europe, but the development of the country stagnated during the yoke. Levesque and the *Encyclopédie* commended the reign of Peter's father, Alexei Mikhailovich, due to his moderate approach to reforms.

Voltaire and Herder stressed the differences in development among the provinces of Russia and concluded that the country was simultaneously on different levels of civilization according to the province. Diderot held that Russia is a pre- or semi-social state. Herder, at one point,

described the Russian government as an aristocratic despotism. Louis de Jaucourt, according to his articles in the *Encyclopédie*, appears to have changed his opinion on the government of Russia. In 1754, he did not mention Russia or its czars even once in his article on despotism; however, in 1765, he describes the regime of Russia as a „pure despotism“.

Most of the Enlightenment philosophers did not criticize, or even openly supported, the first partition of Poland in 1772. However, by the 1790s, the opinion of the thinkers on the aggressive foreign policy of Russia had changed. Russia's reaction to the French Revolution and the destruction of Polish statehood dismayed many philosophers in Europe.

In the eyes of the Enlightenment, Catherine II was to continue the project of reforming Russia which Peter had started. According to Diderot, Catherine should have renounced her absolute power over Russia, which the empress declined to do. Diderot also recommended Catherine to further develop her program of state education and to create a colony of Swiss people in Russia. Herder criticized Catherine's „Nakaz“ of 1767 due to excessive inclusion of the content of Montesquieu's „The Spirit of Law“. August Ludwig Schlözer saw severe depopulation and excessive alcohol consumption as the main problems in Russia during the reign of Catherine and advised the empress on how to take care of the health of her subjects.

Herder and Rousseau provided the boldest predictions for the future of Russia among the relevant authors. Herder advised Catherine to move the capital of Russia on the coast of the Black Sea, where Russia could have become the center of global culture. Rousseau, by contrast, predicted the subjugation of both Russia and Europe by the Tatars. Diderot, previously optimistic about the future of Russia, became pessimistic by about the year 1780, stating that Russia had already reached a declining historical cycle in her development.

Finally, the author concluded that in order to reach a better overview of the image of the situation of Russia during the reign of Catherine II, travel accounts are a better source than the works of Enlightenment thinkers who focused instead on analysing the history of Russia, recommending Catherine II on matters of reform and rule, and presenting their views about what the future of Russia will be like.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Harald Rainer Ainla,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Venemaa kuvandi muutumine Euroopas Katariina II valitsusajal“, mille juhendaja on Pärtel Piirimäe, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commonsi litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Harald Rainer Ainla

29.05.2024